

AHLAT ŞEHİRİ VE AHLATŞAHLAR

Prof. Dr. FARUK SÜMER

1. BÖLÜM

Van gölünün kuzey batı kıyısında bulunan bu tarihî şehir, İslâm devrinde büyük, küçük on iki devlet veya hânedanın idaresi altında kalmıştır: Emeviler, Abbâsiler, Kaysiler veya Süleymoğulları, Mervaniler, Ahlatşahlar, Eyyubiler, Selçuklular, Moğollar, Rûzegiler veya Bidlis hâkimleri hânedanı, Ak Koyunlular, Safeviler ve Osmanlılar. Fakat bu makalede Ahlat'ın tarihi Emeviler-Abbâsiler, Selçuklular, Moğollar-Türkmenler ve Osmanlılar olmak üzere dört devre ayrılarak incelenecektir.

1. EMEVİLER-ABBÂSİLER DEVRİ:

Ahlat'ın adının, bölgenin bilinen en eski sâkinleri olan Urartular'dan geldiği ve bu kavmin şehre "Halads" dediği kabul edilmiştir. Urartular'ın dillerinin incelenmesi, bu kavmin ne Hind-Avrupalı ne de Sâmi soylarına mensup olmadığını açık bir şekilde ortaya koymuştur. Urartular'ın dilleri de Türkçe gibi, eklemeli bir dildir. Ermeniler şehrin adını Şaleat (Şaliat), Süryaniler Kelath, Arablar Hîlât, İranlılar ve Türkler Ahlât şeklinde ifade etmişlerdir. Ahlat. Hazret-i Ömer devrinde büyük kumandanlardan Cezîre fâtihi İyâd B. Ganm tarafından Bidlis ve diğer bazı şehirler ile birlikte İslâm devletinin hâkimiyeti altına sokulmuştu (H. 20 = M. 640-641). Yapılan andlaşmaya göre Ahlat beyi (batrik, patriçi) de, Bidlis beyi gibi, İslâm devletinin himâyesinde olacak ve buna karşılık kararlaştırılan vergiyi ödeyecektir¹. Hazret-i Osmân devrinde (644-656) yine meşhur kumandanlardan Habîb b. Mesleme el-Fihri Doğu Anadolu'da harekâtda bulunurken İyâd ile Ahlat beyi arasında yapılan andlaşmayı tasdik etti². Muaviye'nin ölümünden sonra başlayan dahilî mücâdeleler esnasında Van gölü çevresindeki halk da isyan ederek Bizans imparatorluğuna tâbi oldular ise de Abdülmelik'in kardeşi Cezîre vâlisi Muhammed b. Mervân tarafından

¹ Vâkidi, Kitâbu'l-fütûh, Kahire, 1302, 11, s. 152-154; Belâzûri, Kitâbu'l-fütûhi'l-buldân, Kahire, 1350, s. 180.

² Belâzûri, aynı eser, s. 202-203.

şiddetli bir şekilde cezalandırıldılar. Bu bölge de Cezîre vâililiğine bağlandı ve gönderilen âmillerce idare edildi. Habîb b. Mesleme Van gölündeki "et-tirrih" adı verilen balığın tutulması işi ile ilgilenmemiştir. Muhammed b. Mervân ise gölde balık tutulmasını artırma yolu ile sattırması ve oğlu Mervân da böyle hareket etmişti. Osmanlı devrinde de aynı şey yapılıyordu. Aradaki fark Muhammed ile oğlunun balığın satışından elde edilen meblağı şahsî gelirleri arasına dahil etmiş olmaları idi³. Halbuki Osmanlı devrinde bu para Van gölü çevresindeki şehir ve kalelerde vazife gören askerin maaşına tahsis edilmişti⁴. 112 (730-731) yılında Âzerbaycan vâlisi, el-Cerrâh b. Abdullah'ın Erdebil çayırılığında Hazarlar'a yenilip şehid düşmesi üzerine Hazarlar akınlarını Musul yakınlarına kadar uzattıkları gibi, bir çok yerlerde de karışıklıklar ve başkaldırmalar çıkmasına sebebiyet verdiler. Halife Hişâm, Âzerbaycan vâililiğini vererek Saîd el-Haraşî'yi Hazarlar ile mücâdeleye memur etti. Erzen'den Ahlat'a gelen el-Haraşî kapılarının kendisine açılmadığını görünce, şehri muhasara ve zapt etti; Ahlat'ta eline geçirdiği ganimeti askerlerine dağıttıktan sonra el-Haraşî, Er-Rân'a doğru yollandı⁵.

Abbâsiler devrinde de Ahlat ve daha geniş bir ifade ile Van gölü çevresinde mahallî hânedanlar mevkilerinde bırakıldıkları gibi Emevîler zamanındaki idarî teşkilât da aynen muhafaza edildi. Hatta Musul ve Diyarbekir bölgesindeki haricilik faaliyetleri de Abbâsiler devrinde yeniden baş göstermiş ve bu faaliyetler vakit vakit Ahlat'a kadar yayılmıştı. Nitekim 176 (792-793) yılında Nusaybin'de zuhur eden el-Fazl el-Hâricî bura halkından harac aldıktan sonra Dârâ, Âmid (Diyarbakır) ve Erzen ile Ahlatlıları da para vermeye mecbur bırakmıştı⁶. İki yıl sonra (178 = 794) yine el-Cezîre bölgesinden çıkan el-Velid b. Tarif et-Tağlibî adlı diğer bir haricî de Ahlat'ı kuşatıp halkından otuz bin dinar para almıştı⁷. 826-851 yılları arasında Ahlat beyinin (patriçi) Aşot oğlu Bakrat olduğu bildiriliyor⁸. Fakat bu beyin Abbâsiler'in o bölgedeki vâlilerine tâbi olduğu ve onlara vergi verdiği şüphesizdir. 237 (851) yılında Diyarbekir ve Van gölü çevresinde çıkan karışıklıkları mahallî idareciler basturamadıklarından

³ Belâzûrî, s. 203, 207-208.

⁴ Aşağıya bk.

⁵ İbnü'l-Esîr, yayınlayan Tornberg, V, s. 160.

⁶ İbnü'l-Esîr, VI, s. 125-126.

⁷ Aynı eser, VI, s. 141.

⁸ E. Honigmann, Bizans devletinin doğu sınırı, Türkçe tercüme F. Işıltan, İstanbul, 1970,

âsilerin üzerine Samarra'dan Büyük Boğa gönderildi. Büyük Boğa buyruğundaki Türk askerleri ile Mûsa b. Zurrâra'yı yakalayıp Van gölü çevresinde dirlik ve düzenliği yeniden kurdu⁹. Halife el-Müsta'in devrinde Doğu Anadolu vâlisi Ali b. Yahya el-Ermeni 249 (863) yılında Ahlat'dan Meyyâfârikîn'e gelirken Zü'l-Karneyn mağarası civarında Bizanslılar'ın hücumlarına uğrayarak şehid olmuştu. Gerek Ali b. Yahya el-Ermeni'nin, gerek ondan bir kaç ay önce de Malatya emiri Ömer b. Ubeydullah'ın şehâdetleri ve Bizans baskısının artması, başta Bağdad olmak üzere, birçok İslâm şehirlerinde üzüntü ve heyecan yaratmış ve halk ciddî tedbirler alınması için şikâyette bulunmuş, gürültü ve hatta karışıklıklar çıkarmıştı¹⁰.

IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Abbâsî imparatorluğunun zayıflamaya başlaması ve parçalanmaya doğru gitmesi her yerde olduğu gibi, Doğu Anadolu'da da tesirini gösterdi. Ermeni Bagratunî hânedanının ehemmiyet kazanması ve nüfuz sahasını genişletmesi bu husus ile ilgilidir. Hatta şehirlerde yerleşmiş olan Arablar ile âmil ve emirler Ermeni kralarını veya Bizans imparatorlarını metbu tanımak zorunda kaldılar. Bu Arab âmil veya emirlerinden biri olan Ebûl-Verd (Bizans kaynağında Apelbart) Bagratunî Ermeni kralı Aşot'u (862-890) metbu tanıyor, Malazgird'den başka Ahlat (Ehliat), Erciş (*Ardacès*) ve Bargiri (Perkri) şehirlerine de hâkim bulunuyordu. Kays Arabları'nın Süleym boyuna mensup olan Ebûl-Verd öldükten (867) sonra yerine oğlu Abdu'l-Hamîd geçti. Ona da oğlu Ebû-Sevâde halef oldu. Ebû Sevâde kral Sembatın ölümü (914) üzerine adı geçen yerleri müstakil olarak idare etti.

316 (928) yılında Bizans imparatoru Romanus Lecapenus'un meşhur doğu "domestik'i" J. Kurcuas Ahlat ve Bidlis'i zapt etti. Her iki yerde de câmilerdeki minberleri kaldırtıp yerlerine birer haç koydurdu. Bunun üzerine Erzen ve diğer yerlerin halkı büyük bir korkuya kapılarak oturdukları yerlerden göç ettiler; ileri gelenleri Bağdad'a gidip yardım istediler ise de kendilerine ümid verici bir va'dda bile bulunulmadı¹¹. Üç yıl sonra (319 = 931) Bizanslılar Ermeni kralı el-Dîrânî yani Gagik'in ve diğerlerinin tahriki üzerine yeniden bölgede göründüler; Ahlat ile Bargiri yörelerini korkunç bir şekilde yağmaladılar; çok Müslüman öldürdüler ve bir çoğunu da tutsak aldılar¹². Bu hücumlar üzerine Ebû Sevâde ve

⁹ Ya'kubi, Târih, Necef, 1964, s. 222.

¹⁰ Taberi, III, s. 1409, 1508-1510.

¹¹ İbnü'l-Estr, VIII, s. 198.

¹² Aynı eser, VIII, s. 234.

kardeşleri vergi vererek Bizans imparatorunu metbu tanımak zorunda kaldılar. Ebû Sevâde'nin kardeşlerinden Ebû'l-Esved ve amcası Abdurrahman'ın oğlu ve aynı zamanda manevî evlâdı Ebû'l-Muizz Ahmed de Ahlat, Erciş ve Âdilcevaz (= Zâtu'l-Cevz = Altzike) şehirlerine sahip olarak imparatorun tâbileri arasında yer almışlardı. Bu arada Hamdânî Seyfûd-devle de 940 baharında Erzen'e gelip Van gölü çevresindeki bütün beyleri yanına çağırıldı ve onlara kuvvet de kullanarak metbûluğunu kabul ettirdi. Bu beylerden biri de Ahlat, Erciş ve Bargiri hâkimi Ebû'l-Muizz Ahmed idi. Bu ise Ebû Sâlim'in oğlu II. Ebû'l-Verd tarafından öldürülüp (940 tan sonra ve 952 den önce) öldürülenin hâkim olduğu yerler onun eline geçti. Fakat II. Ebû'l-Verd de 353 (964) yılında aynı âkibete uğratıldı¹³. Filhakika Hamdânî Seyfûd-devle'nin memlûkü ve kumandanı Çerkes Necâ, buyruğundaki dört bin asker ile Ebû'l-Verd'in üzerine yürüyüp onu öldürmüş (335 = 954), Ahlat ile Malazgird ve Muş gibi diğer şehirleri de eline geçirmişti. Necâ'nın maksadı Van gölü havzasında kendi adına bir beylik kurmak idi. Fakat o bu gayesinde muvaffak olamadı; birçok güçlükler ile karşılaştıktan sonra 965 yılında öldürüldü. Seyfûd-devle Necâ'nın eline geçirdiği Ahlat, Malazgird ve diğer yerlere askeri birlikler koyarak idaresi altına aldı ise de¹⁴ bu, çok devam etmedi; ölümü üzerine halefleri Van gölü çevresindeki yerleri ve hatta Diyârbekir bölgesini tahliye etmek zorunda kaldılar. Bununla beraber 359 (968-969) da Bizanslılar Malazgird'e hücum ettikleri zaman gerek bu şehrin, gerek Ahlat ve diğer yerlerin kimin elinde bulunduğu bilinmiyor¹⁵. 356 (967) yılında Hamdân oğlu Seyfûd-devle'nin ölümü üzerine Bizans seferleri daha tesirli neticeler vermeye başladı. Çünkü onun ölümü ile ortada Bizans hücumlarına durabilecek bir kuvvet de kalmamıştı.

Ekrâd oymaklarından Humeydiye boyunun Harbuntî (?) obasından Bâz (Ebû Abdullah b. Dâstek) Hamdan oğullarının çok zayıf bir duruma düşmelerinden faydalanıp sahip olduğu meziyetler sayesinde, 374 (984) yılından itibaren faaliyete geçerek Meyyâfârikîn (= Silvan), Âmid (= Diyarbakır), Nusaybin ve Ahlat yörelerine hâkim oldu. Bâz'ın 380 (990) yılında ölümü üzerine kız kardeşinin oğlu Ebû Ali el-Hasan b. Mervân, adı geçen şehirleri içine alan bölgede Mervân oğulları beyliğini kurdu. 382 (992) yılında Bizanslılar Malazgird, Ahlat ve Erciş şehirlerini kuşatmışlar ve

¹³ Bu hususlarda tafsilat için bk. M. Canard, *Histoire de la dynastie des H'amdanides de Jazîre et de Syrie*, Paris, 1954, I, s. 441-485.

¹⁴ İbnü'l-Esir, VIII, s. 551.

¹⁵ İbnü'l-Esir, VIII, s. 555; Canard, aynı eser, s. 630-632.

halkı âciz bir duruma düşürmüşlerdi. Mamafih Ebû Ali el-Hasan b. Mervân on yıllık bir barış andlaşması imzalamaya muvaffak oldu¹⁶. Mervân oğullarının Bizans ile mücadele etmeye kuvvetleri kâfi gelmediğinden onlar Bizans imparatorlarının metbuluğunu tanımak mecburiyetinde kaldılar. Bununla beraber gösterdikleri dirâyet sâyesinde Âmîd, Meyyâfârikîn, Bidlis ve Ahlat'ın doğrudan doğruya bu devletin idaresine geçmesini önlediler.

X. yüzyıl coğrafyacılarının Ahlat ve Van gölü çevresi hakkında verdikleri bilgiler ehemmiyetsiz sayılabilecek kayıtlardır. Bu husus Van gölü çevresinin diğer yerlere nisbetle gelişmemiş olması ile ilgilidir. Çünkü daha sonraki zamanlarda verilen bilgiler, beklenildiği gibi, bu coğrafyacıların kayıtlarından çok farklıdır.

İbn Hürdâdbih, Ahlat'ın (Hilât), Şimşât, Erciş, Kalikala (= Erzurum) ve Bâcuneyş (?) ile birlikte ayrı bir bölge teşkil ettiklerini yazar ve Kudâma da Ahlat ile Bidlis arasındaki mesafenin dört "sekek" olduğunu bildirir¹⁷.

El-Muğaddesî, Ahlat'ın düzlük bir yerde kurulduğunu, kalesinin topraktan olduğunu ve câmiinin de çarşılarının ortasında bulunduğunu ve bahçelerinin güzelliğini ve içinden bir ırmak veya çay geçtiğini kaydeder¹⁸.

X. yüzyıl coğrafyacıları arasında, şehrin adını Ahlat şeklinde yazan biricik müellif de yine el-Muğaddesî'dir. El-İstahrî ve ondan faydalanan İbn Havkal'a gelince, onlar Bargiri, Ahlat (= Hilât), Malazgird (Menâzcird), Bidlis, Kalikala (Erzurum) ve Meyyâfârikîn şehirleri arasında büyüklük bakımından fazla bir fark olmadığını bildirirler¹⁹. Yalnız İbn Havkal'daki XII. yüzyıla ait olduğu anlaşılan ilâvede asıl Ahlat'ın dışında onun iki katı büyüklüğünde meskûn ve mamur bir yerin bulunduğu kayd edildikten sonra insanların müreffeh ve zengin olduğu, çarşılarının caddeler üzerinde bulunduğu ve alış veriş yerleri görüldüğü, tâcirlerin gelip gittikleri haber veriliyor ve halkının da kavgacı olduğu ve yabancılara karşı da dostça davranmadıkları söyleniyor²⁰. İbn Havkal'ın eserindeki bu haberlerin XII. yüzyıl, yani Türk devrine ait olduğunu yeniden, fakat açıkça belirtmek yerindedir. Bu haber Ahlat şehrinin de, Türkler devrinde

¹⁶ Târîh Meyyâfârikîn, yayınlayan A. Avad, Kahire, 1959, s. 61; İbnü'l-Esir, IX, s. 94.

¹⁷ Kitâbu'l-mesâlik ve'l-memâlik, yayınlayan M.J. De Goeje, Leyden, 1889, s. 122, 123, 228, 246.

¹⁸ Ahsenü't-tekâsim, yayınlayan M. J. De Goeje, Leyden, 1906, s. 374, 377.

¹⁹ Kitâbu'l mesâlik'l-memâlik, yayınlayan M.J. De Goeje, Leyden, 1927, s. 188; Kitâbu şûreti'l-arz, yayınlayan J. H. Kramers, Leyden, 1939, II, s. 344.

²⁰ Kitâbu şûreti'l-arz, II, s. 344.

Anadolu'nun diğer şehir ve kasabaları gibi büyük bir gelişme gösterdiğini pekaçık bir şekilde meydana koyar. XII-XIII. yüzyıllardaki diğer müellifler de Ahlat'daki bu medenî gelişmeyi doğrulayan bilgiler verirler. Hatta bu müelliflerden biri Ahlat ve bölgesindeki gelirin Mısır'ın gelirine denk sayıldığını kaydederek Ahlat ve bölgesinin inanılmayacak derecede muazzam bir inkişâfa mazhar olduğunu ifade eder. İbn Havkal göl ve çevresi hakkında bazı dikkate değer malumat da veriyor. Ona göre Van gölü (Buḥayratu Ḥilât) aşağı yukarı on bir fersah uzunluğunda (bir fersah 5,5-6 km.) bir göldür. Bu gölden et-ṭarrîḥ yahut et-tirriḥ denilen bir karış büyüklüğünde balık tutulur ve tuzlanan bu balıklar Musul, Cezîre, Irak ve Kuzey Suriye yörelerine gönderilir. Yine gölün çevresinde bulunan boraks (milḥu'l-bevraḥ) da ekmekçiler tarafından kullanılmak üzere Irak'a ve diğer yerlere yollanıyordu. Gölün güneyindeki dağda ise zırnık yatakları vardı. Buradan çıkarılan kırmızı ve sarı zırnık da başka yerlere ihraç ediliyordu²¹. Yine orada altın ve gümüşü lehimlemek için kuyumcu "bevraḥ"ı da vardı. Bu, oradaki bazı sularda taşlaşmış bir halde görülüyordu. Bu "bevraḥ" ise dünyanın her tarafına götürülüyor ve tâcirler bundan çok para kazanıyorlardı. Göldeki et-tirriḥ adlı balık hakkında diğer coğrafyacılara da bilgi verirler. Onlar yılın on ayında gölde balık, kurbağa ve yengeç görülmediği ve ancak iki ayda balığın meydana çıktığına dâir İbnü'l-Kelbî'nin ifadesini naklederler. Bu coğrafyacıardan Zekeriyâ el-Ḳazvîni yılın iki ayı içinde balığın el ile tutulabilecek derecede çok olduğunu ve Hindistan dahil olmak üzere her tarafa ihraç edildiğini yazar²². Yâkût da bu balığın Belh de satıldığını gördüğünü söyler²³. Gölde on ay balık görülmemesi İnan şâhinşahi Büyük Kubâd'ın emriyle hakîm Belînâs'ın göle tılsım yapmasından ileri geldiği yine İbnü'l-Kelbî'den nakl sureti ile Yâkût ve Zekeriyâ el-Ḳazvîni tarafından rivâyet edilir.

Mervân oğullarından, Nasrû'd-devle Ebû Nasr Ahmed'in Diyarbekir ve Ahlat bölgelerindeki elli yıldan fazla (402-453 = 1011-1062) süren hükümdarlık devrinin mühim bir kısmı, huzur ve sükûn içinde geçti. Siyasî zekâ sahibi olan bu zât, hayır eserleri yaptırıyor, ilim adamlarını ve şâirleri himâye ediyordu; ülkesi, umumiyetle, mamur ve bolluk içinde idi. 427, (1035-1036) yılındaki hâdiseyi arada sırada vukubulan olaylardan saymak mümkündür. Adı geçen yılda Horasan, Taberistan ve Âzerbaycan'dan pek çok kimseler hacc için Ahlat yolundan gitmek istemişler ise de Vestân'da

²¹ Gösterilen yer s. 346.

²² Âşâru'l-bilâd, Beyrut, 1960, s. 524.

²³ Mucemü'l-buldân, yayınlayan F. W. Wüstenfeld, Leipzig, 1867, II, s. 457-458. Ayrıca İbnü'l-Fakîh, Muḥtaşar kitâbi'l-buldân, yayınlayan M.J. De Goeje, Leyden, 1885, s. 295.

Ermeniler'in hücumuna uğramışlar, Ahlat bölgesinde berkitilmiş kaleleri olan, Ermeni asıllı Sasunlular (şênâsine), barışa rağmen, kavimdaşlarına yardım etmişlerdi ²⁴. Ancak bu devirde de Ahlat'ın pek o kadar gelişmemiş olduğu anlaşılıyor. Gerçekten 438 yılı Cemâziyelevvelî'nde (= Kasım 1046) Ahlat'a uğrayan şâir ve bürokrat Nâsir-i Hüsrev Ahlat hakkında: "bu şehir bir sınır şehridir; burada Arabça, Farsça ve diğer bir dil konuşulur. Şehre Ahlat adının verilmesi sanırım buradan geliyor. Ahlat da akça (pul) ile alış veriş edilir; okkaları üçyüz dirhemdir" sözlerinden başka birşey söyleyemiyor. Halbuki seyahatına devam eden Nâsir-i Hüsrev, Bidlis'den sonra Erzen (Meyyâfârikîn-Siirt arasında idi) ile Meyyâfârikîn ve Âmid şehirlerini mamur şehirler şeklinde tasvir eder. Aynı yılda Ahlat ve Diyârbekr bölgelerinde korkunç bir yer sarsıntısı meydana gelmiş ve bu sarsıntı pek çok insan kaybına, geniş çapta hasara sebep olmuştu ²⁶.

II. SELÇUKLULAR DEVRİ:

Türkler geldikleri esnada Ahlat şehri müstesna olmak üzere, Malazgird, Erciş, Bargiri, Van, Vestan gibi Van gölü çevresinde bulunan diğer bütün şehirler Bizans imparatorluğuna ait bulunuyordu. 1054 yılında Anadolu'ya giren Tuğrul Beg Bargiri'yi aldı ise de Ahlat'dan giderek kuşattığı Malazgird'i, iyice berkitilmiş olduğundan, fethedemedi ²⁷. Sultan Alp Arslan devrinden (1063) itibaren Ahlat Anadolu'ya yapılan akın ve fetihlerde hareket üssü haline getirilmişti. 458 (1066) de büyük kumandan Afşin memlûk asıllı emirlerinden Gümüş Tigin'i, aralarında baş göstermiş olan bir ihtilaf yüzünden öldürmüştü. Fakat Afşin Beg Alp Arslan tarafından affedildikten sonra tekrar Ahlat'a dönerek buradan Anadolu içlerine akınlar düzenlemeye başladı. 1071 yılında Van gölü çevresine gelen Sultan Alp Arslan Ahlat'tan Malazgird üzerine yürüyüp bu şehri kolayca fethetti. Aynı yılda Ahlat şehrinin ünlü kumandanlardan Sunduk (?) Beg'in idaresinde olduğunu biliyoruz. Hatta Sunduk Beg, Bizans İmparatorunun Ahlat üzerine gönderdiği yirmi bin kişilik öncü kuvvetini yenmek sureti ile (4 Zilkade 463 = 3 Ağustos 1071) muktedir bir kumandan olduğunu isbat etmiştir ²⁸. İbnü'l-Ezrak'a göre, Malazgird savaşına katılan Ahlat ve

²⁴ İbnü'l-Esir, IX, s. 449.

²⁵ Sefernâme, Berlin, 1340, s. 8-9.

²⁶ İbn Tağrı Birdî, en-Nucûmu'z-zâhire, yayınlayan W. Popper, Berkeley, 1932, II-2, s. 204.

²⁷ Arisdaguès, Tarih, Fransızca tercüme Ev. Prudhome, Paris, 1864, s. 90-101; Urfalı Mateos, Vekâyinâme, Türkçe tercüme H.D. Andreasyan, TTK, Ankara, 1962, s. 100-103.

²⁸ F. Sümer-A. Sevim, İslâm kaynaklarına göre Malazgird savaşı, Ankara, 1971, s. 19, 52.

Malazgirdliler elde ettikleri ganimet ile zengin insanlar haline gelmişlerdi²⁹. Yine aynı müellif Alp Arslan'ın bu tarihten itibaren Ahlat'a ve Malazgird'e vâliler tayin ettiğini, ondan sonra gelen sultanların da aynı şekilde hareket ettiklerini yazar³⁰. Fakat Ahlat'ın Malazgird savaşından önce Selçuklular'ın idaresine geçtiği şüphesizdir. Ebû'l-Fidâ'nın mahalli bir kaynağa dayanarak bildirdiğine göre Ahlat Mervân oğullarının idaresinde iken onların zulmünden bıkmış ve usanmış olan halk 493 (= 1099-1100) yılında dirâyet ve aynı zamanda adâletini duydukları Türk emîrlerinden Sökmen el-Ğuţbî'yi çağırıp şehri ona teslim etmiş, bunun üzerine Mervân oğulları da Ahlat'dan uzaklaşmışlardır³¹. Eğer Ebû'l-Fidâ'nın bu kaydı doğru ise şehir Malazgird savaşından sonra Mervân oğullarının yeniden ellerine geçmiş bulunuyor. Ancak bu haberin doğru olması şüphelidir. Böylece Ahlat, XII. yüzyılın başından itibaren Ahlatşahlar hânedanının başşehri olmuş ve tarihinin altın devrini, diğer bir söyleyiş ile en mutlu zamanını yaşamıştır. Ahlatşahlar devrinde³² Ahlat İslâm âleminin en büyük şehirlerinden biri haline gelmiştir. Yâkût'un, Ahlat'ın Van gölü havzasının merkezi ve onun mamur, meşhur bir beldesi olduğunu söylemesi³³, şehrin Ahlatşahlar devrinde eriştiği büyük gelişmenin bir ifadesidir. Yâkut aynı zamanda Ahlat'ın geniş "hayrât" a sahip, meyvesi bol, suları tatlı bir şehir olduğunu da kaydediyor ve soğuşunun "darb-ı mesel" halinde söylendiğini bildiriyor³⁴. Zekeriyâ el-Kazvini'nin sözleri de bu devirle ilgili olup verdiği bilgilerin çoğu Yakut'un kilerin aynıdır. Yalnız bu müellif şehirde Türkçe, Farsça ve başka birdil konuşulduğunu da bildirir³⁵. Buna göre XI. yüzyılın ortalarında Ahlat'da konuşulan Arabça'nın yerini zamanla Türkçe almış bulunuyor. Yâkut ve Kazvinli Zekeriyâ gibi XIII. yüzyıl müelliflerinden olan İbn Saîd, Ahlat tüccarının zengin ve halkının eğlence düşkünü olduğunu haber verir³⁶. İbn Saîd de, el-İstahrî gibi, Van gölünü Ahlat gölü olarak zikreder. Yukarıda İbn Havkal'daki ilâvelerin bu devre ait olduğuna işaret edilmişti. Ahlat'ın gelişmesinde, her yerde ve her zaman görüldüğü gibi, ticâretin pek mühim bir âmil olduğu şüphesizdir. Gerçekten coğrafyacıların bununla ilgili olan yukarıdaki kayıtlarından başka, 501

²⁹ Tarih Meyyâfârikîn, s. 190.

³⁰ Gösterilen yer.

³¹ el-Muhtasar fî ahbârî'l-beşer, İstanbul, 1286, II, s. 223.

³² Aşağıya bk.

³³ Mu'cemü'l-buldân, II, s. 357-458.

³⁴ Gösterilen yer.

³⁵ Âsâru'l-bilâd, s. 254.

³⁶ Kitabu'l-basti'l-arz, Tetuan, 1958, s. 104.

(1112-1113) yılında Ahlatlılar'a ait gemilerin "Konstantiniyye" denizinde (her halde Karadeniz) battığına ve gemilerdeki Ahlatlılar'dan bir topluluğun boğulduğuna dâir haber³⁷, Ahlatlılar'ın ticârete ne kadar büyük bir ehemmiyet verdiklerini açıkça gösterir. Coğrafyacıların Ahlat'ı "tâcirlerin gelip gittikleri bir yer" olarak vasıflandırdıkları yukarıda görülmüştü. Gerçekten Cürcan (= Gürgen) gibi doğu ülkelerinden Ahlat'a tâcirlerin geldiğini başka bir vesile ile biliyoruz. Bütün bunlar Ahlat'ın doğu-batı ticâretinde bir mübâdele merkezi durumuna yükseldiğini gösteriyor. Siyasî istikrar ve ticâretin çok gelişmiş olması, ilim, sanat ve kültürün de ilerlemesine yol açtı. Bilhassa hal tercümesine dâir kitaplarda XII. ve XIII. yüzyıllarda yaşamış Ahlatlı ilim ve din adamlarına sık sık rastgelinir. Anadolu'nun bir çok yerlerinde yapılar meydana getirmiş Ahlatlı sanatkâr ve mimarlar görülür. Teşkilatlı ve kuvvetli esnaf ve sanatkâr birlikleri (fityân) de Anadolu'da ilk önce Ahlat'da görülüyor. Bu birlikler daha sonra Anadolu şehirlerinde olduğu gibi Ahlat'ın siyasî hayatında rol oynuyor ve bu münasebetle, hücumu uğradığı zaman şehrin müdafaasına da katılıyorlardı. Hatta İbnü'l-Esîr ve ondan naklen İbn Vâsıl'a göre Ahlat'ın hakimiyeti onların elinde idi. Bu müelliflere göre onlar, idaresinden hoşnut olmadıkları hükümdarları öldürürler yerlerine başkalarını geçirirlerdi³⁸.

Ahlat'ın Ahlatşahlar devrinde ulaştığı zenginlik, büyük küçük bütün komşu hükümdarlarda oraya sahip olmak arzusunu uyandırmıştı. İI Deñiz'in oğlu Atabey Cihân Pehlivan, Selahaddin Eyyübî, yeğeni Takiyeddin Ömer, Selahaddin'in kardeşi el-Âdil'in oğlu el-Evhad ve Erzurum meliki Selçuklu Tuğrul Şâh bunların başlıcalarını teşkil ederler. Tuğrul Şâh'ın Ahlat Şah Balaban'ın hayatına son vermesi, şehrin Eyyubî, el-Melikü'l-Evhad b. el-Âdil'in eline geçmesine sebep oldu. (600 = 1203-1204). Böylece Ahlatşahlar devleti sona erdi. El-Melikü'l-Âdil'in halktan pek mühim bir kısmını öldürmesi, ileri gelenleri Meyyâfârikin'e sürmesi, Ahiler birliğinin dağıtılması³⁹, şüphesiz Ahlat'ın gelişmiş hayatına vurulmuş büyük bir darbedir. Müverrih İbnü'l-Esîr ve ona dayanarak İbn Vâsıl, Eyyübî hânedanına karşı derin bir saygı besledikleri halde el-Melikü'l Evhad'ın acımasızca katliâmları yüzünden halktan pek az kimsenin

³⁷ Tarih Meyyâfârikin, British Museum, Or. 5803, 172^a; O. Turan, Doğu Anadolu Türk devletleri tarihi, İstanbul, 1973, s. 90.

³⁸ el-Kâmil, XII, s. 275; Müferricü'l kürüb, yayınlayan C. Şeyyâl, Kahire, 1960, III, s. 178.

³⁹ İbnü'l-Esîr, XII, s. 274-275; İbn Vâsıl, gösterilen yer.

kurtulduğunu Ahlatlılar'ın zillete düştüklerini yazarlar⁴⁰. Hatta el-Evhad, diğer bir müellife göre sadece ileri gelenlerden (el-havâss) onsekiz bin kişi öldürmüştür. Bu durumdan faydalanan Gürcüler Erciş'i birden bire ellerine geçirip oradaki "herşeye" sahip olmuşlar, halkını tutsak aldıktan sonra şehri yakmış ve yıkmışlardır. El-Melikü'l-Evhad hem Gürcüler'in çokluğundan çekindiği için, hem de öldürdüğü ve eziyet ettiği Ahlatlılar'ın öcâlmaları korkusundan hisarı terk edememişti⁴¹. Gürcüler'in Ahlat yörelerini yağmalamaya başlamaları üzerine el-Evhad babası Eyyûbiler'in başı el-Âdil'e "feryadnâmeler" göndermek zorunda kalmıştı. El-Âdil Harran'a geldiğinde Gürcüler'in ülkelerine döndüklerini öğrenip başka işleri ile meşgul oldu. 607 (1210-1211) yılında Gürcü ordusu başkumandanı İvane'nin bir tesadüf neticesinde tutsak alınması, Ahlat ve yörelerine karşı yapılan Gürcü akınlarına son verdirdi. Fakat aynı yılda el-Melikü'l-Evhad Necmeddin Eyyûb da öldü. El-Evhad pek kan dökücü bir insandı. Öyleki az yukarıda kayd edildiği üzere Müverrih Abdullatif el-Bağdadî, el-Evhad'ın kısa bir zaman içinde, Ahlatlar'ın ileri gelenlerinden on sekiz bin kişiyi öldürttüğünü onun bir adamından işitmişti⁴². O bu katliâm işini geceleyin gözü önünde yaptırıyor ve öldürülen zavallıların cesetlerini kuyulara doldurtuyordu. Bu yüzden Ahlat'da çok az kimse kalmıştı. Aklî muvazenesini kaybetmiş olan El-Melikü'l-Evhad'ın, babası el-Âdil, oğlunun tedavisi için meşhur bir tabibi Ahlat'a göndermişti. El-Evhad'ın yaptığı bu toptan öldürmelerin Ahlat'ın medenî hayatında mühim bir gerileme meydana getirdiği şüphesizdir. Bu, şehir halkının o zamana kadar görmediği ilk mühim felâket olmalıdır. El-Evhad'ın oğlu olmadığından Ahlat ve ona bağlı yerler kardeşi el-Melikü'l-Eşref'in idaresine geçti. Bu sonuncusu âdil, halîm bir kelime ile dirâyetli bir hükümdar idi. O da "Ahlat Şah" ünvanını almakla beraber çok defa Ahlat'da oturmadı. Sonra 617 (1220) de Ahlat'ı Meyyâfârikîn ve Hânî ile birlikte veliahd edindiği kardeşlerinden Şihâbeddin Gâzi'ye verdi⁴⁴. Fakat bu çok sürmedi; isyan etmesi üzerine el-Eşref Ahlat'ı, Şihâbeddin Gâzi'nin elinden aldı. Bu tarihten itibaren şehir ve ona bağlı yerler El-Eşref'in gönderdiği vâliler tarafından idare edildi. Bu vâlilerden ilki olan Hüsâmeddin Ali, dirâyetli bir emir idi. İşte bu emir'in vâliliği esnasında Celâleddin Harizim Şah'ın birinci

⁴⁰ XII, s. 275; s. 177-178.

⁴¹ İbnü'l-Esir, XII, s. 279; İbn Vâsıl, s. 183.

⁴² Extraits inédits de ses mémoires, yayınlayan Cl. Cahen, BIFD, Damas, 1970, s. 112.

⁴³ Aynı eser s. 113.

⁴⁴ İbnü'l-Esir, XII, s. 398; ondan naklen İbn Vâsıl, aynı eser, yayınlayanlar H.M. Rebiç-S. Aşûr, Kahire, 1972, s. 89-90.

Ahlat kuşatması vuku buldu (623 yılının sonlarında = 1226 güzü). Harizimşah şehrin dış mahallelerini ele geçirdi ise de Hüsâmeddîn Ali'nin kumandasındaki Ahlatlı askerler cesâretle savaşarak hisarı korudular. Az sonra soğukların çıkması hatta kar yağması, Yıva Türkmenleri'nin yağmacılık hareketlerini artırdıklarını haber alması üzerine Celâleddîn, muhasarayı kaldırıp ülkesine döndü⁴⁵. El-Eşref 626 (1229)'da Ahlat'a büyük emirlerinden İzzeddîn Ay Beg'i tayin edip eski vâli Hüsâmeddîn Ali'yi ona öldürttü. Halbuki Hüsâmeddîn Ali şu son hadiseden de anlaşılacağı üzere dirayetli bir emîr olduğu gibi pek hayırsever bir insandı. Filhakika bu emîr, Ahlat'da bir câmi ve bir hastahâne (bimâristan) meydana getirdiği gibi, çok yol yaptırmış ve islah etmişti. O başka şehirlerde de içtimai tesisler kurmuştu⁴⁶. Aynı yılda (Şevvâl 626 = Ağustos-Eylül 1229) Celâleddîn Harizimşah yeniden Ahlat önlerinde görüldü. Şiddetli kış soğuklarına rağmen kuşatmayı bırakmadı; şehri bu defa almaya azmetmişti. Kuşatma sekiz ay sürdü. Şehrin kumandanı İzzeddîn Ay Bey ve askerleri ellerinden geleni yaptılar. Yiyecek sıkıntısından halk kedi, köpek ve hatta fare yediler. Korkunç açlık sebebi ile Ahlatlılar'dan yirmi bin kişiye yakın insan dışarı çıktı. Açlıktan bu insanların yüzleri, baba oğlunu, oğlu babasını tanıyamayacak şekilde değişmişti. Celâleddîn'in veziri Şerefü'l-Mülk, her gün bir kaç sığır kestirip onların açlıklarını gidermek istedi ise de bu zavallıların çoğu hayata veda ettikleri gibi, geri kalanları da sağa sola dağıldılar⁴⁷. Nihayet şehir sekiz aylık bir kuşatmadan sonra zapt edildi (22 Cumâdel ulâ 527 = 2 Nisan 1230). Celâleddîn, Ahlat'ı yağmadan korumak istedi ise de kumandanlarının itirazları yüzünden muvaffak olamadı ve şehir üç gün Harizimşah tarafından, görülmemiş bir şekilde, yağmalandı. Pek çok kimseler işkenceden öldüler. Celâleddîn bu güzel şehrin askerleri tarafından bir hârabe haline getirilmesine üzülmüş ve hatta şehri imar etmek için harekete geçmiş ise de bunda da başarı gösterememişti⁴⁸. Ahlat'ın Celâleddîn Harizimşah tarafından zaptı ve yağmalanması bu şehrin geçirdiği en büyük felâketlerden biridir. Şehir uğradığı bu felâkete rağmen yeniden eski halini alabilirdi. Fakat Moğol istila ve hakimiyeti Ahlat'a böyle bir fırsatı kullanmak imkânını da vermedi.

⁴⁵ İbnü'l-Estr, XII, s. 460-461; İbn Vâsıl, IV, s. 190-191.

⁴⁶ İbnü'l-Estr, XII, s. 485; İbn Vâsıl, V, s. 263-264.

⁴⁷ en-Nesevî, Siyret Sultan Celâleddîn Mengü Birtî, yayınlayan Hamdi, Kahire, 1953, s. 310-311.

⁴⁸ en-Nesevî, aynı eser, s. 320-326; İbnü'l-Estr XII, s. 487-488; İbn Vâsıl, IV, s. 294-297.

III. MOĞOL-TÜRKMEN DEVRİ:

Celâleddin Harizimşah'ın faaliyetlerine son veren Moğollar (628 = 1231), Van gölü bölgesine de sık sık akınlarda bulunuyorlardı. 628 (1231) yılında Bidlis'den Ahlat'a gelen Moğollar burada yağmalayacak bir şey bulamamış olacaklar ki, Bargiri'yi ansızın ellerine geçirip orada bulunanların hepsini öldürmüşler, büyük bir şehir olan Erciş'e de aynı şeyi yapmışlardı⁴⁹. Moğol akınları yüzünden vaktiyle bütün hükümdarların göz diktikleri Ahlat şehri ve bölgesine başta oranın eski hükümdarı el-Eşref olmak üzere kimse sahip çıkmak istemiyordu. Nihayet Türkiye Selçuklu hükümdarı Alâeddin Keykubâd muhtemelen 630 (1232-1233) tarihinde vezir Ziyâeddin Kara Arslan ile diğer bazı yüksek devlet adamlarını gönderip terkedilmiş bir şehir halinde bulunan Ahlat'da dirlik ve düzenliği kurdurdu; yani orayı yeniden imar etti. Dağılmış olan halk çağırılıp mülkleri kendilerine verildi ve yardımlar yapıldı. Sübaşlığına yani vâliliğine Sinâneddin Kaymaz getirildi. Ahlat sübaşılığının en az Köseadağ mağlubiyetine kadar (1243) devam ettiği biliniyor⁵⁰. Bu harpten sonra Moğollar Ahlat, Âmid (Diyarbakır) şehirleri ile yörelerini zapt ettiler⁵¹. Ermeni müverrihlerine göre Moğollar çok geçmeden Ahlat'ı Gürcü kumandanı Prens Avak'ın kızkardeşi Tamtam'a vermişlerdir. Tamtam Eyyûbî el-Melikü'l-Eşref'in zevcesi olup Celâleddin Harizimşah'ın eline geçmiş, sonra da Moğollar tutsak almışlar ve Moğolistan'a, Ögedey Kağan'a göndermişlerdi⁵². 644 (1246) yılında korkunç bir yer sarsıntısı olmuş ve bu, güzel Ahlat'ı bir harâbe haline getirmişti⁵³. Kâtib Çelebi'nin bu haberi hangi kaynaktan aldığını şimdilik tesbit etmek mümkün olmadı. Bu korkunç hadiseden sonra da Ahlat'ın Doğu Anadolu şehirleri arasındaki ehemmiyetini sürdürdüğü şüphesizdir. Hülegü Suriye seferine giderken ilk önce Van gölü'nün kuzeyindeki Ala Dağ'a uğramış, burada gördüğü otlaklar pek hoşuna gittiğinden oraya "L.b. nâ Sâgût" adını vermişti. Yoluna devam eden Hülegü dönüşünde de Ahlat'a uğradı⁵⁴. Hülegü'nün oğlu ve halefi Abaka babası gibi, Ala Dağ'ı sevmiş ve hatta orada bazı binalar yaptırmıştı. Fakat Abaka'nın Ala Dağ'a yaylağa çıkmasının

⁴⁹ İbnü'l-Estr, XII, s. 500.

⁵⁰ İbn-i Bibî, Tevârîh-i Âl-i Selçuk, yayınlayan M. Th. Houtma, Leyden, 1902, s. 176-177, 236; el-Ĥamâvî, 224^{a-b}.

⁵¹ Ebû'l-Fidâ, III, s. 180.

⁵² Ed. Dulaurier, Ermeni müverrihlerine göre Moğollar, Türkçe tercüme, Türkiyat Mecmuası, II, s. 186.

⁵³ Cihânnüma, İstanbul, 1145, s. 413.

⁵⁴ Reşîdeddin, Câmîü't-tevârîh, yayınlayan A. Ali Zâde, Bakü, 1957, s. 68, 70, 71.

Ahlat'ın iktisadi hayatında kayda değer müsbet bir tesir yaptığı bilinmiyor. Buna mukabil şehir 674 (1275-1276) yılında öyle dehşet verici bir yer sarsıntısına daha uğradı ki evler, hanlar, çarşılar yıkılmış ve halkın ezici çokluğu enkaz altında kalarak hayata veda etmişti. Bu felâketten pek az kimse kurtulmuştur⁵⁵. Aynı kaynaklara göre zelzele Erciş'i de harap etmiş ve bazı çöküntüler meydana getirmiştir. Bu zelzele Meyyâfarikîn ve Mardin'de de kuvvetle hissedilmişti. Ebû'l-Ferec depremin Erciş'de daha fazla tahribat yaptığını söylüyor⁵⁶. Hamdullah Müstevfi ise şiddetli zelzelenin Ahlat ve Erciş'de sağlam yapılmış binaların (imârât) çoğunu harab ettiğini bildirir⁵⁷. Birbirinden müstakil ve birbirinden ayrı yerlerde yazılmış üç kaynaktan bu zelzeleden bahs edilmesi, bu âfetin ne kadar felâket verici olduğuna ayrıca bir delil teşkil eder. Buraya kadar kaydedilen hâdiseler, Ahlat'da neden Ahlatşahlar ve hatta Eyyûbiler devirlerine ait mühim hâtıraların görülmediğini bize izah edebilir. Mamafih Ahlat'ın yine de ehemmiyetini devam ettirdiği anlaşılıyor. Şehrin bu esnada İnal oğlu Boğatay Aka tarafından idare edilmiş olması muhtemeldir. Bilindiği üzere Ahlat'taki iki türbeden birinde 680 Receb'inde (Ekim-Kasım 1281) ölen Boğatay Aka ile zevcesi Şîrîn Hâtun yatmakta, öbüründe de Boğatay Aka'nın daha önce öldürülerek vefat eden (Receb 678 = Kasım Aralık 1279) oğlu Hasan Timur ve aynı yılda (Şevvâl 678 = Şubat 1280) ebediyete göçen eşi Hüseyin Hüsâmeddin Aka'nın kızı Esen Tiğîn Hâtun gömülü bulunmaktadır. Gerek Boğatay Aka, gerek oğlu Hasan (Esen) Timur "Emîrül-Kebîr" şeklinde anılıyorlar. Uygur asıllı olmaları kuvvetle muhtemel bulunan Boğatay ailesinin ne gibi bir felâket sonucunda bu âkibete uğradığını pek emin bir şekilde izah etmek, şüphesiz, mümkün değildir. Ancak bazı tahminler ileri sürülebilir. 672 (1273) de ölen Şâdi ile ondan bir yıl sonra vefat eden Mahmud oğlu Hüsâmeddin Hasan Aka'ların şehrin daha eski idarecileri (baskak = daruga) oldukları şüphesizdir. Bu sonuncusu "Hasan Pâdişah" adı verilen türbede yatmaktadır. Şâdi Aka'nın türbesi ise bu asrın başlarında yıkılmış bulunmakta idi. 690 (1281) yılında Geyhatu'nun Ahlat yöresinde ilhanlık tahtına geçirilmesi⁵⁸ oranın şenlikli, yani oldukça mamur bir yer vasfını koruduğunu ifade eder. Nitekim Ahlat'ın daha sonra yani Olcaytu (Ölceytü) devrinde bir eyâlet merkezi olduğu görülüyor; Olcaytu'nun oğlu Ebû Saîd tahta geçirildikten sonra

⁵⁵ İbn Şeddâd, Beybars târihi, Türkçe tercüme Ş. Yaltkaya, TTK, İstanbul, 1941, s. 66; ondan naklen Yünîni, Zeyl Mir'âti'z-zamân, Haydarâbâd, 1960, III, s. 123.

⁵⁶ Tarih, Türkçe tercüme O.R. Doğrul, TTK, Ankara, 1950, s. 295.

⁵⁷ Târih-i güzîde, yayımlayan A. Nevâi, Tahran, 1339, ş., s. 392.

⁵⁸ Reşideddin, aynı eser, s.

Ircin Noyan Diyârbekir, Sutay Noyan da Ahlat vâililiklerine getirilmişlerdi⁵⁹. Esasen kitâbeli mezâr taşları Ahlat'ın bilhassa Olcaytu ve Ebû Saîd Bahadur Han devirlerinde daha mâmur, nüfusu az olmayan, bir şehir olduğu fikrini veriyor⁶⁰. Ahlat da, Moğol devrinde basılan paralar da daha ziyade bu hanlara aittir. Hamdullah-ı Müstevfi, merkezi Ahlat olan eyâletin eski zamandaki gelirinin Ebû Said Bahadur Han devrinin (1316-1335) râyici ile iki yüz tümene yakın olduğu, anılan devirde ise bu gelirin ancak otuz dokuz tümene ulaştığını bildirir ve şehrin havasının mutedil, bahçelerinin çok, meyvesinin bol, güzel, dayanıklı olduğunu ve elli bir bin beş yüz dinar vergi tahsil edildiğini yazar⁶². İlhanlı veziri ve müverrihi Reşideddîn'in (ölümü: 1318) Ahlat'da elma bahçeleri olduğunu biliyoruz⁶³. Ahlat, geçirdiği yeni birçok felâketlere rağmen elması şöhretini asırlar boyunca muhafaza etmiştir.

İlhanlı hükümdarı Ebû Saîd Bahadur Han'ın ölümünden (736 = 1335) sonra Moğollar arasında başlayan şiddetli dahilî mücadelelerden Ahlat bölgesi de geniş ölçüde zarar gördü. Moğollar'ın Anadolu'daki umûmi vâlisi Celâyir Şeyh Hasan, Hülegü soyundan Muhammed'i han ilân edip, iktidarı ele geçirmiş olan Uyrat Ali Pâdişâh'ı Ala Dağ civarındaki Kara Dere'de yendi (736 = 1336). Şeyh Hasan Muhammed'i tahta geçirdi ve kendisi de iktidarı eline aldı. Müttefiki Sutay Noyan'ın oğlu Hacı Tuğay da Diyârbekir ve Ahlat bölgelerine hâkim oldu. Ahlat'da Muhammed Han adına 738 (1337-1338) de para basılması⁶⁴, bu husus ile ilgilidir. Fakat aynı yılda ortaya çıkan Çobanlı Küçük Şeyh Hasan, iktidarı Celâyir Büyük Şeyh Hasan'ın elinden almak başarısını gösterdi; hatta hasmını Bağdad'a kapamaya mecbur etti. En son olarak Hülegü soyundan, Süleyman'ı hanlık makamına geçirdi. Küçük Şeyh Hasan, Hacı Tuğay'ı itaat ettirmek veya saf dışı bırakmak için Sutaylılar'ın yurdu olan Ahlat'ın kuzeyindeki Bulanık ve Muş yörelerinde görülmemiş yağma ve tahriblerde bulundu (741-742 = 1340-1342). 741 (1340-1341) yılında Ahlat'da Süleyman Han'ın

⁵⁹ Hâfiz-i Ebrû, Zeyl-i Câmi'üt-tevârih-i Reşîdî, yayımlayan H. Beyânî, Tahran, 1317 ş., s. 73.

⁶⁰ A. Şerif, Ahlat kitâbeleri, İstanbul, 1932, s. 82-87; B. Karamağaralı, Ahlat mezartaşları, Ankara, 1972, s. 181-217.

⁶¹ M. Mübârek, Meskûkât-i kadime-i İslâmiyye katalogu, İstanbul, 1318, III, s. 76, 110, 111, 112, 122.

⁶² Nüzhetü'l-kulûb, yayımlayan G. Le Strange, GMS, Leyden, 1915, s. 100, yayımlayan M. Debîr Siyakî, Tahran, 1336, s. 117.

⁶³ Mukâtebât-i Reşîdî, yayımlayan M. Şefîc, Lahor, 1364, s. 199.

⁶⁴ M. Mübârek, aynı eser, s. 155.

adına para kesilmiş olması⁶⁵ şehrin bu tarihte yapılan sefer ile Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın hâkimiyetine geçtiğini gösterir. 743 (1342-1343) yılında da Ahlat'ın Kara Hasan tarafından yağmalanması⁶⁶ şehrin Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın elinde bulunmasından ileri gelmiştir. Çünkü Kara Hasan Celâyir Büyük Şeyh Hasan'ın en yakın emirlerinden biri idi⁶⁷. 744 yılında (Muharrem = Haziran 1343) Hacı Tuğay ile onun korkunç düşmanı Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın (Receb 744 = Aralık 1343) öldürülmeleri Doğu Anadolu'da esasen çok bozulmuş olan dirlik ve düzenliği büsbütün ortadan kaldırdı. Mahalli reisler bu durumdan faydalanıp birçok yerleri ellerine geçirdiler. Ahlat'ın 750 de (1350) Bidlis hâkimi Ziyâeddin'in kardeşi Bahâeddin'in elinde olması⁶⁸, bu husus ile ilgilidir. Ahlat'da Ziyâeddin'in torunu Emîr Süleyman'a ait tarihi okunamayan bir mezar kitâbesi keşfedilmiştir⁶⁹. Ancak Ahlat'ın 761 (1360) yılında Moğol beylerinden Hızır Şah'ın idaresinde olduğu haber veriliyor. Bu tarihte Hızır Şah, götürüldüğü Kıpçak ülkesinden kaçarak kendisine sığınan Çobanlı Melik Eşref'in oğlu Timur Taş'ı Celâyir Şeyh Üveys'e teslim ettiği için ondan "koç" lakabını almıştı⁷⁰. Yine bu devrin emirlerinden Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın amcasının oğlu Hüseyin'e Koç Hüseyin, daha sonraları Ak Koyunlu Uzun Hasan Bey'in akrabasından Bayındur (Bayındır) Beg'e de Koç Bayındur Beg denildiğini görüyoruz. Bu misaller "koç" kelimesinin bir kahramanlık ünvanı veya lakabı olduğunu gösteriyor. Bu ünvan veya lakabı taşıyanların da mezar taşlarının koç şeklinde yapılması pek tabiidir. Az yukarıda Hızır Şah'a "koç" ünvan veya lakabını veren Celâyir hükümdarı Üveys'in mezar taşı da arslan şeklinde idi⁷¹. Demek ki, esasen eskiden beri bir kahramanlık sembolü olan arslan da en büyük emirler ve hükümdarlar için mezar taşı olarak kullanılmıştır. Buna göre şimdi Doğu Anadolu, Âzerbaycan ve İran'ın diğer yerlerinde görülen koç ve arslan şeklindeki mezar taşlarının Moğol devrinde ve XIV. yüzyıldan itibaren ortaya çıktığı ileri sürülebilir. Hızır Şah'ın 786 (Muharrem = Mart 1384) yılında Âdilcevaz'da vefat ettiğini gösteren bir kitâbe zamanımıza

⁶⁵ M. Mübârek, s: 173.

⁶⁶ Colophons of Armenians manuscripts, 1301-1480, Cambridge, Massachusetts, 1969, s. 84.

⁶⁷ Ebü Bekr el-Kuţbî, Târîh-i Şeyh Üveys, yayınlayan J. B. Van Loon, Lahey, 1954, s. 162-163.

⁶⁸ F. Sümer, Kara Koyunlular, TTK, Ankara, 1967, s. 39.

⁶⁹ B. Karamağaralı, Ahlat mezar taşları, s. 239.

⁷⁰ Hâfız-i Ebrû, aynı eser, s. 191.

⁷¹ A. Kareng, Âsâr-i bâstân-i Âzerbaycan, Tebriz, 1351.

kadar gelmiştir ⁷². Bu kitâbe Hızır Şah'ın Ahlat'ı sonra Bidlis hâkimlerine kaptırıp Âdilcevaz'a çekildiğini ve oranın hâkimi iken öldüğünü akla getiriyor. Yukarıda Ziyâeddin'in torunu Emîr Süleyman'a ait kitâbe de bunu teyid edebilir. Ancak, bu hususta, şüphesiz, kesin bir şey söylenemez.

Bidlis hakimi ve akrabaları olan Muş ve Ahlat hâkimleri Erciş'i ellerinde tutan Kara Koyunlular'ın aksine, Timur'a baş eğmeyi siyâsetlerine daha uygun bulmuşlardı. Filhakika Timur 789 (1389) yılında Kara Koyunlular üzerine ılgar birlikleri gönderdiği gibi kendisi de Muş ovasındaki oymakları talan ettikten sonra Ahlat ve Âdilcevâz'ı geçerek Ala Dağ'a gitmişti ⁷³. Timur'un bu esnada katına gelen ve kendisine sadakatle bağlanmış olan Âdilcevaz hakimi Hâkân'a Ahlat şehri ve yöresinin idaresine verdiğini (suyurgâl fermûde) biliyoruz ⁷⁴. Fakat Âdilcevâz hakimi Hâkân'ın hüviyeti hakkında şimdilik hiçbir bilgiye sahip değiliz. Timur'un oğlu Şahrüh Mirza 1421 yılında Kara Koyunlular'ı takib ederken Erciş, Âdilcevaz ve Ahlat şehirlerinden geçmişti; Âdilcevaz'ın zapt edilmesine gönderdiği emirlerinden Ginâştrîn şehri aldıktan sonra buranın kumandanları Kuddüs ile Zâhid'i hükümdarın katına getirdiği gibi, Ahlat'ı idare eden Emîr Muhammed de Şahrüh'un huzuruna geldi ⁷⁵. Bu Emîr Muhammed'in Bidlis hâkimleri hânedanına mensup bulunduğu veya şehri Bidlis hâkimi Şemseddîn adına idare eden bir emîr olduğu şüphesizdir. Âdilcevaz ise, Erciş gibi doğrudan doğruya Kara Koyunlular'ın idaresi altında idi. Böylece Kara Yusuf Beg'in 820 (1417) tarihinde bir "hükümnâme" sinde de belirtildiği üzere ⁷⁶ Bidlis hâkimleri hânedanın Bidlis'den başka Ahlat, Muş ve hatta Hınûs (Hınıs) şehirlerini idareleri altında bulundurdukları da anlaşılabilir oluyor. Şahrüh'un Ahlat yöresine yakın bir yerdeki Meriktü (?) konağında iken Bidlis hâkimi Şemseddîn, Muş kalesini Çağataylar'a teslim eden oranın sahibi Emîr Abdurrahman, Hâkkârî-Van hâkimi İzzeddin Şîr'in oğlu Melik Muhammed huzuruna geldiler. Çağatay hükümdarı hil'atler giydirerek bu emirleri ülkelerine gönderdi ⁷⁷. Bu emirlerin metbuları Kara Koyunlular'ın kudretlerinin kırılmasını istedikleri görülüyor. Bu tahakkuk ettiği takdirde daha geniş toprakları daha rahat bir şekilde idare edeceklerdi. Ak Koyunlu tehlikesi de Şahrüh'a sadakatle bağlı

⁷² A. Şerif, aynı eser, s. 65.

⁷³ F. Sümer, aynı eser, s. 519.

⁷⁴ Ali-i Yezdi, Zafernâme, yayınlayan M. Abbâstî, Tahran, 1336, I, s. 488.

⁷⁵ Abdürrezzâk-i Semerkandî, Matla-i sa'deyn, yayınlayan M. Şefîc, Lahor, 1360, I, s. 1360.

⁷⁶ Şeref Han, Şerefnâme, Kahire, 1930, s. 493.

⁷⁷ Abdürrezzâk-i Semerkandî, s. 449-450.

kalınarak önlenebilirdi. Şahruh, bilhassa Kara Yülük Osman Bey'in telkinleri ile Kara Yusuf Bey'in oğullarına karşı muharebeye karar verdi ve onları, bilindiği üzere, Eleşgird ovasında yendi. (824 = 1421). Fakat bu mağlubiyete rağmen Kara Koyunlular'ın kuvveti kırılmamıştı. Kara Koyunlu İskender Mirza, Şahruh ülkesine döndükten sonra, Bidlis, Ahlat ve diğer bazı yerlerin hâkimi Emîr Şemseddîn ile Hakkari-Van hâkimi İzzeddin Şîr'in oğlu Melik Muhammed'i yakalattı (1422). Bunun sebebi onların Kara Koyunlu tâbiyetini atıp Şahruh'a itaat etmeleri ve onu metbu tanımaları idi. Bidlis hâkimi Şemseddîn'in aynı zamanda İskender'in eniştesi olduğu biliniyor. Kara Koyunlu hükümdarı Ahlat hisarının teslim edilmemesi üzerine Şemseddîn'i şehrin önünde öldürttü (1423). Fakat buna rağmen hisar ele geçirilemedi. Talihsiz şehir ise bu esnada yanmış, Ahlat yöresindeki Aguvan kalesi ise açılmıştı⁷⁸. Bidlis de üç yıl kuşatıldığı halde fetholunamadı. Buna karşılık Kara Koyunlu İskender Bey 1425 yılında Van, Vestan ile diğer bazı kaleleri zapt etmeye muvaffak oldu⁷⁹. Bu yazılanlardan anlaşılacağı üzere, Kara Koyunlular'ın Van'a sahip olmaları yani orayı doğrudan doğruya idare etmeye başlamaları ancak bu tarihten (1425) itibaren bahis mevzuu edilebilir. Ahlat'a gelince, bu şehir hiç bir zaman doğrudan doğruya onların yani Kara Koyunlular'ın elinde olmamıştır. Böylece Kara Koyunlular'ın Ahlat'a hâkim oldukları şeklindeki ifadelerin⁸⁰ ve onlara dayanılarak ortaya atılan görüşlerin bir değeri kalmamış bulunuyor.

1441 yılında Ahlat'ın yakınındaki Nemrud yanardağı yeniden faaliyete geçmiş, eriyen buzların altında meydana gelen yarıklardan dumanlar, alevler çıkmış, şiddetli gürültülerden sonra iri taşların havaya yükseldikleri görülmüş ve halk: "şehir yıkılacak" diye derin bir korkuya kapılmıştı⁸¹. Kara Koyunlu Cihan Şah Mirza'nın 1451 yılında Ahlat ve Bidlis bölgelerinde yağma ve tahribler yaptırdığı ve halktan birçok kimseleri tutsaklığa sürüklediği bildiriliyor⁸². Aynı hükümdarın 1457 yılında Bidlis, Muş ve Ahlat'a hücum edip buraları aldığı, yağmalarda bulunduğu ve bin beş yüz kadın, çocuk ve diğer kimselerin tutsak edildikten sonra satıldığı

⁷⁸ H.D. Andreasyan, XIV. ve XV. yüzyıl Türk tarihine ait ufak kronolojiler ve kolofonlar, Tarih Enstitüsü Dergisi, 1973, 3, s. 8.

⁷⁹ Colophons of Armenians manuscripts, s. 156, 166, 174; Türk tarihine ait ufak kronoloji ve kolofonlar, s. 108; F. Sümer, Kara Koyunlular, s. 125-127.

⁸⁰ Mesela Kara Yusuf Beg'in türbe ve zâviyesinin Ahlat'da bulunduğu gibi, (O. Turan, Doğu Anadolu, Türk devletleri, s. 123).

⁸¹ Türk tarihine aid ufak kronoloji ve kolofonlar, s. 117.

⁸² Türk tarihine ait ufak kronoloji ve kolofonlar, s. 195.

yazıldığı gibi⁸³, 1462 de de dört kumandanın idaresinde on iki bin kişilik bir kuvvet gönderip Ahlat'ı muhasara altına aldırıldığı da haber verilmektedir. Bunun Bidlis hâkiminin Kara Koyunlu hükümdarını kızdırmış olduğundan ileri geldiği söyleniyor. Cihanşah'ın kumandanları Ahlat'a gelip yağma ve tahriplerde bulunduktan ve çok ganimet topladıktan sonra hisarın fethine girişmişlerdir. Durumun ciddiyetini anlayan Ermeni Patriki Zakarya Cihanşah Mirza ile Hatunu (Can Begüm) vergi karşılığında muhasarayı kaldırmaya ikna etmişti⁸⁴. Şâyet bu hadise, Bidlis hâkimlerinin Kara Koyunlular ile Ak Koyunlular arasındaki mücadelede tarafsız kalmak siyâseti ile ilgili ise bu siyaset onlar ve diğer birçok emirler için hiç de faydalı olmayan neticeler vermiştir. Gerçekten Cihanşah Mirza'nın yerini alan Ak Koyunlu Uzun Hasan Beg 873 (1468-1469) yılında Biçen oğlu Süleyman Beg kumandasında mühim bir kuvveti Bidlis'e sevk ettiği gibi, diğer bir kuvveti de başka beylerin idaresinde Ahlat üzerine göndermişti. Bidlis hâkimi İbrahim Beg'in, annesini yollaması üzerine barış yapıldı⁸⁵. Fakat üç dört yıl sonra (1472'de) hânedandan Bayındur Beg (b. Rüstem b. Murad b. Kara Yülük) altı ay kuşatmadan sonra Ahlat'ı ve Ahlat yöresindeki Bilecan (Blicayn)'ı ele geçirmeye muvaffak oldu. Kaynağa göre Koç Bayındur Beg Ahlat kalesini yıktıktan sonra, kalenin muhafızlarını alarak Cezîre ve Bohtan suyu yöresini de fethetmiştir⁸⁶. Bayındur (Bayındır) Beg'in Ahlat'da mescit yaptırması ve türbesinin orada bulunmasının sebebi budur. Büyük bir kumandan olan Bayındur Beg'in ölümünden (Ramazan 866 = 1481) sonra Ahlat, oğlu Muhammed Beg tarafından idare edilmişti Muhammed Beg de 894 (1488)'de ölmüştür. Bu esnada (1472-1473) Bidlis, Muş ve diğer bir çok yerler de, Ahlat gibi, doğrudan doğruya Ak Koyunlular'ın idaresi altına girmişti⁸⁷.

IV. OSMANLI DEVRİ:

Ahlat ve Van gölü bölgesi Ak Koyunlular'dan sonra Safevîler'in eline geçti. Fakat bu hususta hemen hiç bilgi yoktur. Bu şehirler, yani Ahlat Âdilcevaz ve Erciş İrakeyn seferi neticesinde (940-942 = 1533-1535) Osmanlı idaresine sokuldu. Kanunî bu seferden dönerken Erciş ve

⁸³ Colophons, s. 257-258; Türk tarihine ait ufak kronoloji ve kolofonlar, s. 128.

⁸⁴ Colophons, s. 272-273.

⁸⁵ Ebû Bekr-i Tihârî, Kitab-i Diyârbekriyye, yayımlayanlar N. Lugal-F. Sümer, TTK, Ankara, 1964, s. 443-444.

⁸⁶ Colophons, s. 305, 306; Türk tarihine ait ufak kronoloji ve kolofonlar, s. 93, 148.

⁸⁷ Aynı eserler, s. 305-307; s. 93; Şeref Han, s. 504-508.

Âdilcevaз'dan sonra Ahlat'a uğramış ve oradan Diyarbekir'e gitmişti⁸⁸. Fakat Safeviler fethi edilmiş olan Van'ı ve Erciş'i geri aldılar. Şah Tahmasb bu şehirlerin idaresini Ustacalu'dan Sofu oğlu Ahmed Sultan'a verdi⁸⁹. Vekayinâmelere göre 942 (1535-1536) den 955 (1548-1549) yılına kadar kayda değer mühim bir hâdise olmadı. Zikredilen yılda Kanunî, Tahmasb'ın kardeşi Elkas Mirza'nın İstanbul'a gelerek yardım istemesi üzerine büyük bir ümid ile muazzam bir ordunun başında İran seferine çıktı. Fakat sadece Van kalesi alınabildi. Bu fetih Şah Tahmasb'ı ağlatmakla beraber Doğu Anadolu'nun onun tarafından görülmemiş bir şekilde tahrib edilmesine sebep oldu. Bu arada Tahmasb Afşar Şah Kulu Sultan'ı Ahlat yöresindeki oymakların üzerine gönderdiği gibi kendisi de Hınıs taraflarını yakıp yıktı⁹⁰. Ertesi yıl (956 = 1549) iki taraf arasında şiddetli çarpışmalar cereyan etti. Şah Tahmasb kendisinin açıkça ifade ettiği üzere, Osmanlı ordusunun İran'a girmesini önlemek veya onu pek müşkül durumda bırakmak için, Doğu Anadolu'yu tahrib etmeye karar vermiş ve 959 (1552) yılında bu kararını tatbik etmeye girişmişti. Dört kola ayırdığı ordusunun en kalabalık kısmını Van gölü bölgesine gönderdi. Bu kola bağlı emirlerden eski Bidlis hâkiminin oğlu Şemseddin Han Ahlat'a gelip yüze yakın Osmanlı askerini öldürdükten, otuz bine yakın koyun, on bin sığır ve manda, üç bin at ele geçirdikten rastgeldiği her yeri yakıp yıktuktan sonra geriye dönmüştü⁹¹. Fakat iş bununla bitmemiş az sonra bizzat Şah Tahmasb Ahlat önünde görünmüştü. Müverrih Rumlu Hasan Beg, Ahlat kalesinin çok yüksek ve pek metin olduğunu söylüyor⁹². Bununla beraber Safeviler kaleyi kısa bir zaman içinde yerle bir ettiler; yani tamamiyle yıktılar⁹³. Osmanlılar'ın bir kaç yıl sonra Ahlat için göl kıyısında yeni bir hisar inşa etmelerinin ve yeni Ahlat'ın da orada meydana gelmesinin sebebi yapılan bu korkunç tahribattan ileri gelmişti. Safeviler yağma ve tahrib akınları esnasında Erciş ve Bargiri kalelerini de (960 = 1553) yıkmışlar ve Osmanlılar'ın elinde sadece Van ve Âdilcevaз kaleleri kalmıştı⁹⁴. Doğu

⁸⁸ Feridün Beg, Münşeâtü's-selâtin, İstanbul, 1274, I, s. 596-597; T. Gökbilgin, Arz ve raporlarına göre İbrahim Paşa'nın İrakeyn seferindeki ilk tedbirleri ve fütühâtı, Belleten, 83, s. 468; Lutfi Paşa, Tevârih-i âl-i Osmân, yayınlayan Âli, İstanbul, 1341, s. 354, 355; Peçevi, Tarih, İstanbul, 1283, I, s. 176.

⁸⁹ Hasan Beg-i Rumlu, Ahsenü't-tevârih, yayınlayan C. N. Seddon, Baroda, 1931, s. 258-260.

⁹⁰ Hasan Beg-i Rumlu, s. 330.

⁹¹ Hasan Beg-i Rumlu, s. 358.

⁹² S. 359.

⁹³ S. 359-360.

⁹⁴ Aynı eser, s. 367-371.

Anadolu'nun harab bir bölge haline gelmesinin en mühim sebeplerinden biri de Tahmasb'ın Erzincan ve Muş'u da içine alan bu tahrip hareketleridir. Bu tahribat esnasında pek çok içtimai eser de yok olup gitmiş veya geniş ölçüde hasara uğramıştı. 962 (1555) yılında imzalanan Amasya andlaşması ile kırk bir yıl devam eden harb haline son verildi. Ancak esasen Moğol devrinden sonra, muhtelif sebeplerden dolayı ehemmiyetini kaybetmeye başlamış olan Ahlat, Safevî ve Osmanlı devirlerinde Van gölü çevresinin en sönük şehirlerinden biri durumuna düşmüştü. Öyle ki Van şehri bir eyâlet merkezi haline yükselmişken Ahlat da Âdilcevaz sancağının bir kazası olmuştu. Nitekim Amasya andlaşmasından bir yıl sonra (Rebiyülevvel 963 = Ocak 1556) yapılan tahrir, Ahlat'ın acıklı durumunu açıkça gösteriyor. Bu tahrire göre Ahlat'ın vergi nüfusu yüzyirmi sekiz kişidir. Kasabadaki Hıristiyan nüfusunun sayısının da fazla olmadığı görülüyor. Defterde verilen bütün rakamlara göre Ahlat'da 1556 yılında aşağı yukarı bin altıyüz kişinin yaşadığı tahmin edilebilir. Bu nüfusa askerler, diğer vazifeliler ve din adamlarının sayısı dahil değildir. Şehirdeki Müslüman nüfus arasında Budak, Şah, Verdi, Turmuş (Durmuş), Ayna Beg, Kaya, Allah Kulu, Hüdâvirdi, Şah Kulu gibi adların görülmesi Müslüman halkın Türk asıllı olduğunu ve Türkçe konuştuğunu ortaya koyar. Şehrin bir biri arkasından geçirdiği elim felâketler yüzünden Ahlat'da câmi, medrese ile ilgili hiç bir vakıf yoktur. Zikredilen tarihte mevcut vakıfların hepsi zâviyelere aittir. Bunların çoğunun da yeni tesis edilmiş olduğu anlaşılıyor. Bu zâviyelerin başlıcaları şunlardır: Bayındır, Şeyh Necmeddîn, Şeyh Abdülkâdir, Şeyh Yoldaş, Şehidler, Şeyh Muhammed, Şeyh İbrahim, Şeyh Abdurrahman, Şeyh 'Ammâr-ı Ahlâtî, Baba Merdân, Hacı Hüseyin, Karkalar (?). Zâviyelerden bazıları Ahlat'ın dolaylarında bulunuyor. Buğday ve arpa Ahlat ve yöresinde yetiştirilen başlıca mahsüllerdir. Bahçelerden de meyve elde ediliyor⁹⁵.

XVIII. yüzyılda yaşamış Türk âlimi Kâtib Çelebi Ahlat hakkında bize güzel bilgiler veriyor. Kâtib Çelebi, Yâkut'un aksine Hamdullah Müstevfi gibi, Ahlat'ın havasının mutedil olduğunu söylüyor ve: "havası gayet lâtifdir" diyor. Ahlat'ın bağlı-bahçeli bir şehir olduğunu, elma ve kayısının meşhur idüğünü, bir Ahlat elmasının yüz dirhem geldiğini kaydeden Kâtib Çelebi bu elmanın Âzerbaycan'da, Şirvan'da arandığını da yazıyor⁹⁶. İlhanlılar devri vezîr ve müverrihlerinden Reşideddîn'in Ahlat'da elma

⁹⁵ Âdilcevaz sancağı tahrir defteri, Başbakanlık Umum Müdürlüğü Arşivi, nr. 297, s. 24-27.

⁹⁶ Cihân nümâ, İstanbul, 1145, s. 413-414.

bahçeleri olduğundan yukarıda söz edilmişti. Kâtib Çelebi ayrıca bu şehre mensup bir çok ülemadan da söz ediyor ⁹⁷ O, Van gölüne, el-İstahrî ve diğer bazı eski coğrafyacılar gibi, “Buhayra-i Erciş” adını vererek yılda bir gün çıkan “tirrih” adlı “latif” ve dayanıklı balığın etrafa gönderildiğini de haber veriyor ⁹⁸.

1065 (1655) yılında Ahlat’ı ziyaret eden Evliya Çelebi, eserinde bu şehre geniş bir yer ayırmıştır. Seyyahımız gördüğü eserler ile yıkıntı ve kalıntılardan Ahlat’ın parlak mâzisini iyice anlamış görünüyor. Fakat bir çok yerlerde yaptığının aksine, onları bize yakından tanıtmıyor ⁹⁹. Bu sebeple yazdıklarından konumuz ile ilgili olarak faydalı neticeler elde etmek mümkün olmuyor. Buna karşılık Van gölü’ndeki balıklara dâir verdiği bilgiler daha faydalıdır. Seyyahımız yılda bir gün Van gölü’ndeki balıkların bollaşıp tam bir ay binlerce büyük ve küçük balığın Bend-i Mâhi deresinden yukarı çıkıp Bend-i Mâhi Ziyâretgâhı denilen yerde toplandığını Van defterdarının bir vazifeli ile bu balıkları tutturduğunu ve tuzlattıktan sonra Acem tüccarına sattığını, tüccarın da bu balıkları İran’a götürdüklerini yazar ve balığın satışından elde edilen meblağ ile “Van kulu” yani Van’daki vazifeli asker ile göl çevresindeki diğer kalelerde bulunan “hisar erleri” nin ulûfelerinin yani maaşlarının karşılandığını bildirir ¹⁰⁰. XVII. yüzyılın başlarında çıkan büyük karışıklıkların ve bir kaç yıl süren öldürücü kıtlığın Murad vâdisinde olduğu gibi Van gölü çevresinde de zararlı neticeler verdiği şüphesizdir. XVIII. yüzyılda ise Ahlat’ın Anadolu’nun pek çok yerlerinde olduğu gibi âyan denilen ağalar tarafından idare edildiği anlaşılıyor.

Ahlat, Tanzimattan sonra yapılan teşkilatda Van eyâletinin Van sancağına bağlı kazalarından birini teşkil ediyordu. ¹⁰¹. II. Abdülhamîd devrinde ise Ahlat, Bidlis vilayetine bağlanmıştır. 1310 (1892-1893) yılına ait Bitlis salnâmesine göre ¹⁰² Ahlat, zikredilen yılda yedi mahalleden müteşekkil olup, şehrin ikisi hisar içinde bulunan yedi câmiî de vardı.

Bugün Ahlat yine bağlık bahçelik, birçok irfan müesseselerine ve medenî tesislere sahip, şirin, güzel bir kasaba haline gelmiştir. 1985 sayımına göre kasabanın nüfusu 11138’dir.

⁹⁷ Gösterilen yer.

⁹⁸ s. 413.

⁹⁹ Seyahatnâme, İstanbul, 1314, IV, s. 134-142.

¹⁰⁰ s. 131-132.

¹⁰¹ Salnâme, yıl 1272 (1855), s. 98.

¹⁰² S. 182-185.

V. ÂBİDELERİ:

Zamanımızda Ahlat'da tarihî ve mimarî değeri olan altı kümbet veya türbe, üç mescid ve bir kale bulunmaktadır. Bunlardan başka bilhassa sanat değeri yüksek pek çok mezar taşları da vardır. Bu mezar taşlarından yüz onsekiz adedi tetkik edilmiştir¹⁰³. Yaptığımız tasnife göre kitâbeleri olan ve tarihleri okunabilen mezar taşlarından dördü Ahlatşahlar (553-583 = 1158-1188), sekizi Eyyübiler (607-623 = 1210-1226), elli dördü Moğollar (647-743 = 1249-1343), dördü Bidlis hâkimleri olan Rûzegiler (780-823 = 1378-1420), yine dördü Safevîler devrine aittir. Anlaşılacağı üzere zikredilen mezar taşlarının ezici çokluğu Moğol devrinde ölenler ile ilgilidir. Kümbetlere gelince, bunların da pek çoğunun Moğol devrine ve bizzat şehri idare eden Moğol büyüklerine ait olduğuna yukarıda işaret edilmişti. Gerçekten Boğatay Aka ve oğlu Hasan Timur kümbetlerinin (İki Türbe), kitâbeleri ile, hüviyetleri bilinmektedir. Kümbetlerin en güzellerinden biri olan (Usta Şâkird = Üstâd Şâgird) yahut diğer adıyla Ulu Kümbet'in yanında evvelce bir kümbet daha olup bu kümbet XIX. yüzyılın son aylarında yıkılmıştı. Bu kümbetin Şâdi Aka b. Soğur b. Hakan'a ait olduğu ve 1273 tarihini taşıdığı bir hoca vasıtası ile İngiliz seyyahı Lynch tarafından tesbit edilmişti¹⁰⁴. Fakat bu kitâbeyi gören rahmetli A. Şerif kitâbenin tarihi ile ilgili satırdaki yüzler hanesini seb'ame (yediyüz = 1300) okumuş kitâbe sahibini de Emîr Şâdi Sargur Aka ibn Çâgân şeklinde izah etmiştir¹⁰⁵. İl Hanlılar tarihinde biri Buku oğlu (1291 de sağ), diğeri Sulduz Sodun Noyan oğlu So'unçak (Soğunçak) Noyan'ın oğlu (1295 de sağ) olmak üzere üç Şâdi adlı emîr var ise de¹⁰⁶ bu ikisinin Ahlat'da baskaklık yapmış olmaları pek şüphelidir. Şâdi Ahtaçı'ya gelince, onun hayatına 1283 de Errân'da son verilmişti (gösterilen yer). Esasen bu iş yani şehirlerde oturarak oraları idare etmek vazifesi Uygurlar, Müslüman Türkler ve İranlılar'a veriliyordu. Usta Şâgird yahut Ulu Kümbet'in mimarî uslûbu tamamen Şâdi Aka'ninki gibi olduğundan onun da Şâdi Aka'ninkine yakın bir tarihte yaptırıldığı kabul edilmiştir¹⁰⁷. Biz burada şu hususu hatırlatmak istiyoruz ki, Çobanlı Küçük Şeyh Hasan (ölümü: 744 = 1343) 740 (1340) yılında hanlık mevkiine çıkardığı Süleyman'ın zamanında Tebriz'de bir mescid yaptırmış (742 = 1341-1342) ve bu mescid de "Üstâd

¹⁰³ B. Karamağaralı, Ahlat mezartaşları, s. 111-260.

¹⁰⁴ Armenia, London, 1901, II, s. 290.

¹⁰⁵ Ahlat kitâbeleri,

¹⁰⁶ Reşideddin, Câmîüt-tevârih, Bakü, dizin.

¹⁰⁷ A. Gabriel, Voyages archéologiques dans la Turquie Orientale, Paris, 1940, I, s. 244.

Şâgird" adıyla anılmıştı¹⁰⁸. Ahlat'ın da Küçük Şeyh Hasan'ın idaresinde olduğu görülmüştü. Bu sebeble heriki eserin aynı elden çıkmış olduğunu düşünmek yerindedir. Hasan Pâdişâh türbesi denilen türbenin de Mahmud oğlu "Melikü'l-ümerâ Hasan Aka" adlı bir Moğol baskakına ait olduğu görülüyor¹⁰⁹ ve türbeye neden böyle denildiği de anlaşılıyor. İki Türbe'de yatan Hasan Timür'ün zevcesi Esen Tigin'in babası da "Emîrû'l-Kebîr Hüsâmeddîn Hüseyin Aka" şeklinde anılıyor¹¹⁰. Bu hususta şüphesiz bir hatırlatmadan daha fazla bir şey söylenemez. Ancak A. Gabriel yaptığı soy kütüğünde Esen Tigin Hatun'u Mahmûd'un torunu şeklinde göstermiştir. Şimdi artık mevcut olmayan Erzen Hatun künbetinin kitâbesindeki tarih, A. Şerif'in okuduğuna göre¹¹¹ 707'dir. A. Gabriel kitâbeyi neşretmemekle beraber, kitâbedeki tarihin 799 (1396-97) olduğunu söylüyor¹¹². Aynı türbedeki ikinci kitâbe de bu meselede bize yardımcı olmuyor. Ak Koyunlu hânedanından Bayındır (Bayundur) Beg'in türbesi Ahlat'ın en güzel âbidelerinden biridir¹¹³. Ancak Bayındır Beg her iki müellifin de ifade ettikleri gibi Uzun Hasan Beyin torunu Rüstem Beg'in oğlu değildir. Bayındır Bey (ismi, burada türbe dolayısı ile bugünkü söyleniş şekli ile kullandım) Kara Yülük Osman Beg'in oğullarından ve Uzun Hasan Beg'in amcalarından Murad Beg oğlu Rüstem'in oğludur. Bayındır Bey Sultan Yakub Bey'e isyan ettiği için 886 (1481) de büyük emirlerden Musullu Sûfi Halil Bey tarafından öldürülmüştür¹¹⁴. Bayındır Beg 1480 yılında Memlûk kumandanı Yaş Bek'e karşı Urfa dolaylarında kazanılan zafer de büyük bir payı olan muktedir bir kumandan idi. Bu Memlûk başkumandanı Yaş Bek ise çok yanlış olarak Tebriz'e giden bir seyyahın adı sanılmıştır¹¹⁵. Osmanlı devrinde meydana getirilen eserlerin başında Kanunî devrinde göl kıyısında inşa edilmiş olan hisar gelir. Şah Tahmasb'ın asıl Ahlat kalesini yerle bir ettiği için bu hisarın yapıldığı yukarıda kayd edilmişti. II. Selim devrinde de (976 = 1568) hisarın bir dış kale ile çevrildiği görülür. Hisarın yanında İskender Paşa câmii olup bu câmi 972 (1564), minaresi de 978 (1570) tarihini taşıyor. Bu câmiin yanında bir de hamam inşa edilmişti. Kadı câmii

¹⁰⁸ Hâfız Hüseyin-i Kerbelâi Tebrizî, Ravzâtü'l-cinân, yayınlayan Cafer Sultan el-Korraî, Tahran, 1965, s. 339, 567.

¹⁰⁹ A. Şerif, s. 67-68; A. Gabriel, s-248, 246.

¹¹⁰ A. Gabriel, s. 347, nr. 134.

¹¹¹ s. 91.

¹¹² s. 249.

¹¹³ A. Şerif, s. 77-78; A. Gabriel, s. 245-246, 248-350.

¹¹⁴ Gaffârî, Cihân ârâ, Tahran, 1343, s. 284.

¹¹⁵ O. Turan, aynı eser, s. 122, 127, 211, 217.

de dış kale kısmında bulunmakta ve 992 (1584) tarihini taşımaktadır¹¹⁶. Osmanlı devrinde yapılan bu inşaat da yıkılmış olan eski kalenin taşları ile bazı pek harab veya yıkık künbet ve mezar taşları kullanılmıştır; şehrin en parlak devri olan Ahlatşahlar zamanına ait içtimâî bir eserin bize ulaşmamasının sebepleri yukarıda sayılmıştı. Bu gibi eserler ile ilgili bir kitâbenin de gelmemesine hayret etmemelidir. Bu bakımdan Ahlat, İran şehirlerinden bir çoğu ile aynı kaderi paylaşmıştır.

II. BÖLÜM

AHLATŞAHLAR

Bu hânedânın ilki ve asıl Ahlatşahlar hânedânının kurucusu Sökmen el-*Ḳuṭbî*'dir. Kaşgarlı sökmen'in yiğitlere ve bahadırlara verilen bir ünvan olduğunu söylüyor ve bu ünvanı sök- (sökme, yarmak, yırtmak) fiili ile ilgili buluyor¹¹⁷. Buna göre sökmen, sök-fiilinden -men eki ile yapılmış bir isim gibi görünüyor. Bu ismin Karahanlılar'da şahıs olarak kullanıldığını bildiğimiz gibi, Artuk Beg'in oğullarından biri de aynı adı taşıyordu. Bu ad, Arapça bazı kaynaklarda sokmân şeklinde görülüyor ki bu, sökmen'in Arab teleffuzunda aldığı şekil olmalıdır.

Sökmen, Âzerbeycan meliki (kiral), Selçuklu hânedânından Çağrı Beg oğlu Yağūtî oğlu *Ḳuṭbeddîn İsmail İl Arslan*'ın Türk asıllı memlûk emirlerinden biri idi. Sökmen'in "el-*Ḳuṭbî*" lakabını taşıması buradan geliyor. Sökmen, *Kutbeddîn İsmail İl Arslan*'ın, saltanat mücâdelelerine karışarak 488 (1095) de hayatını kaybetmesi üzerine, oğlu *Mevdûd*'a bağlanmıştır. Fakat *Mevdûd* da 496 (1102) yılında beklenmedik bir zamanda öldü. Onun ölümü ile de Âzerbeycan meliklerinin soyu kesildi. Bunun üzerine Sökmen el-*Kutbî*, *Kızıl Arslan*, Yağı *Sıyan* oğlu *Muhammed* gibi Âzerbeycan meliklerinin diğer emirleri ile birlikte *Muhammed Tapar*'ın hizmetine girdi. Bu esnada *Tapar* ile *Berk Yaruk* arasındaki saltanat mücâdeleleri hâla bütün şiddeti ile devam ediyordu. Bereket versin ertesi yıl (497 = 1104) barış yapıldı ve on iki yıl süren ve imparatorluğu zayıf düşüren ve içtimâî düzeni sarsan uzun mücâdele sona ermiş oldu. Aynı yılda *Tapar Musul* emri âsi *Çökürmiş*'i tedip etmek için şehri kuşattığında yanındaki emirler arasında Sökmen el-*Kutbî*'nin de bulunduğunu

¹¹⁶ A. Şerif, s. 92-96; M. Gabriel, s. 250-251, 346.

¹¹⁷ *Divânu lügât'it-Türk*, yayınlayan K. Rifat, İstanbul, 1333, I, s. 370, tercüme B. Atalay, TDK, İstanbul, 1939, I, s. 444.

biliyoruz. Onun 501 (1107-1108) de Arab hükümdarı Sadaka b. Mezyed'in tenkil edilmesine katılmış olması da pek muhtemeldir. Ertesi yıl (502 = 1108-1109) Musul'un, diğer serkeş bir emiri olan Çavlı'nın elinden alınmasına Sökmen'in de katıldığı görülüyor.

1. Sökmen el-Kıtbî (493-505 = 1099-1111). Âzerbeycan meliklerinin nerelere hâkim oldukları iyice bilinmiyor. Bununla beraber onların Tebriz, Merend, Mâkü, Hoy'dan başka diğer bazı şehirleri de idareleri altında bulundurdıkları söylenebilir. Mahallî bir kaynaktan faydalandığı anlaşılan Ebü'l-Fidâ'ya (ölümü: 1331) göre Mervân oğulları'nın zulmünden bıkmış usanmış olan Ahlat halkı adâlet ve dirayetini duydukları Sökmen'i 493 (1099-1100) yılında çağırıp şehri ona teslim etmişlerdir¹¹⁸. Adı geçen müellif Ahlatşahlar devletinin bu tarihte kurulmuş olduğunu yazıyor¹¹⁹. Ancak Âzerbeycan meliki Selçuklu Mevdûd henüz hayatta olduğuna göre Sökmen'in şehri onun adına idare ettiğinde şüphe yoktur. Diğer taraftan İbnü'l-Ezrak'a göre ise Alp Arslan, Malazgird savaşından sonra Ahlat ve Malazgird'e vâliler tayin ettiğinden buralar Mervân oğulları'nın elinden çıkmış ve Selçuklu sultanları müellifin zamanına (570 = 1175) kadar mezkûr şehirleri emirlerine dirlik şeklinde veremişlerdir¹²⁰. Bu husus ne olursa olsun Sökmen, yukarıda kaydedildiği gibi, diğer bazı kapı yoldaşları ile birlikte Selçuklu Muhammed Tapar'a güzel hizmetlerde bulundu. Bu sebeble 505 (1111) yılında onu Tebriz ve Diyâr Bekir bölgesindeki bazı yerlerin (Ahlat, Meyyâfârikîn ve diğer ikinci derecede bazı şehirlerin) hâkimi olarak görmemiz¹²¹, bu sadâkatının mükâfatıdır. Ancak İbnü'l-Ezrak'ın bir kaydına¹²² dayanılarak Musul emiri Çökürmiş ile birlikte Urfa'nın güneyindeki Belih çayı kıyısında Haçlılar'a karşı parlak bir zafer kazanan (9 Şaban 497 = 7 Mayıs 1104) Sökmen'in, Sökmen el-Kıtbî olduğu iddiası¹²³, asla kabul edilemez. Çünkü diğer bütün muteber müslim ve gayr-i müslim kaynaklarda, zaferi kazananın Hısn Keyfa hâkimi Artuklu Sökmen olduğu açıkça ifade edilir. Fazla olarak verdiği habere inanılan İbnü'l-Ezrak, eserinin başka bir yerinde Haçlılar'ı yenenin Artuklu Sökmen olduğunu açıkça bildirir¹²⁴.

¹¹⁸ el-Muhtaşar fi târihi'l-beşer, İstanbul, 1286, II, s. 223.

¹¹⁹ gösterilen yer.

¹²⁰ Târih Meyyâfârikîn, basılmış kısım, yayınlayan Avad, Kahire, 1959, s. 190.

¹²¹ İbnül-Esrâ, el-Kâmil, X, s. 205.

¹²² Aynı eser, basılmış kısım, s. 274.

¹²³ O. Turan, Doğu Anadolu Türk devletleri, İstanbul, 1973, s. 87.

¹²⁴ Basılmış kısım, s. 271.

Sökmen el-Kutbî'nin 502 (1109) yılında Meyyâfârikîn (Silvan)'i uzun bir muhasaradan sonra eline geçirdiğine dâir İbnü'l-Ezrak'ın sözleri diğer müelliflerce de teyid edilir¹²⁵. Sökmen Meyyâfârikîn'in idaresini memlukü Gız (kız) Oğlu'nun idaresine bırakmıştı. 505 (1111) yılında Haçlı ucundan Bağdad'a gelen Müslümanlar'ın yardım ricaları ve hatta feryadları üzerine Muhammed Tapar, Altun Tiğın oğlu Mevdûd kumandasında kalabalık bir orduyu Haçlılar üzerine gönderdi. Bu orduda Sökmen el-Kutbî, Meraga hâkimi Ahmedil, Porsuk'un oğulları İl Begi ve Zengi gibi büyük emirler de bulunuyorlardı. Fakat bu ordu Urfa şöyle dursun kırkbeş gün kuşattığı Tell Bâşir kalesini (Anteb yöresinde) bile alamadı. Haleb'e gelindiğinde Sökmen el-Kutbî hastalandı. Hastalığının ağırlaşması üzerine askerleri ile birlikte ordudan ayrıldı; fakat Fırat kıyısındaki Bâlis şehrinde hayata veda etti (505 = 1111 muhtemel olarak Rebiyülevvel = Eylül-Ekim). Onun ölüm tarihinde (yani bunun 505 yılında olduğunda) tereddüd etmeye yer yoktur¹²⁶. Sökmen'in tabutu memleketine götürülürken Artuklu İl Gâzi gaza ve cihâd esnasında vefat eden bir emîrin ve askerlerinin mallarını almak için yollarını kesmekte tereddüd göstermedi. Fakat Sökmen'in askerleri beylerinin tabutunu ortalarına aldıktan sonra Artuklular'ı bozguna uğrattıkları gibi üstelik epeyce de ganimet ele geçirdiler¹²⁷. İl Gâzi'nin asla mazur görülmecek bu hareketi Sökmen ile aralarının iyi olmamasından ileri gelmişti. Sökmen'in tabutu ilk önce Meyyâfârikîn'e, sonra da Ahlat'a götürülüp orada defnedildi. Sökmen'in Tebriz, Ahlat, Erciş, Zâtül-Cevz (Âdilcevas) Meyyâfârikîn, Malazgird, Muş, Van, Bargiri ve Vestan şehirlerini idare ettiği biliniyor. Onun Ahlat ile Tebriz arasındaki diğer bazı şehir ve kalelere de sahip olması muhtemeldir. Meraga hâkimi Ahmedil, Muhammed Tapar'ın Sökmen'in sahip olduğu yerleri kendisine vereceği ümidine kapılarak ölümüne pek sevindi ise de bu ümidi tahakkuk etmediği gibi çok geçmeden de Bâtinîler'in hançerlerinin kurbanı oldu. Hoy'un batısında ve ona bir konak mesafedeki Sökmen Âbâd şehrinin bu Sökmen mi yoksa torunu II. Sökmen tarafından mı kurulduğu bilinmiyor. Ben, Sökmen Âbâd'ın, II. Sökmen tarafından kurulduğuna inanıyorum. Sökmen el-Kutbî'yi "hükümdar" olarak vasıflandırmak¹²⁸ şüphesiz ki doğru değildir. O kaynaklarda sadece "emîr" olarak anılır, yani Sökmen'in

¹²⁵ İbnü'l-Kalânîsi, Zeyl Târih Dimâşk, yayınlayan H. F. Amedroz, Beyrut, 1908, s. 164; İbnü'l-Esir, X, s. 199.

¹²⁶ Bk. O. Turan, aynı eser, s. 89.

¹²⁷ İbnü'l-Kalânîsi, s. 174-176; İbnü'l-Esir, X, s. 205-206.

¹²⁸ O. Turan, aynı eser, s. 89.

çağdaşı olan diğer Selçuklu emîrlerinden hiç bir farkı yoktur ve hükümdarlık alâmetlerinden hiç birine (tabîi Ahlat şah ünvanına da) sahip değildir; esasen olamazdı da. Çünkü Selçuklu devleti kudretini muhafaza ediyordu. “Şah” ve “melik” gibi ünvanları da ancak hânedan azası taşıyabilirdi. Sökmen’in İnanç Hâtun ünvanlı karısı Ahlatşahlar tarihinde mühim bir rol oynamıştır. Bu ihtirash kadın Ürkmez (? metin: اركمان) adlı birinin kızı idi. Sökmen’in askerlerinin Türkmenler’den müteşekkil olduğuna dâir ileri sürülen görüşü ¹²⁹ de tasdik etmek mümkün değildir. Çünkü kaynaklarda bu hususta bilgi bulunmadığı gibi, böyle bir hükme esas olabilecek deliller de yoktur. Onun, oğul ve torununun askerleri kendisi gibi Memlûk asıllı idiler. Nitekim Sökmenli hânedânına, aşağıda görüleceği üzere, bu hânedânın kendi yetiştirdiği memlûk asıllı emîrler halef olmuşlardır.

2. İbrahim (505-521 = 1111-1127). Sökmen’in yerini oğullarından Zâhîreddîn İbrahim aldı ve 520 (1126) veya 521 (1127) yılındaki ölümüne kadar babasının mevkiinde kaldı. Fakat İbrahim zayıf bir şahsiyet idi. Öyleki ülkeyi ihtirash, fakat pek dirayetli görünmeyen anası İnanç Hatun idare ediyordu. Bunun neticesinde Tebriz ile Âzerbaycan meliklerine aid diğer bir çok yerler Muhammed Tapar tarafından karısı Gevher Hatun’a verildi. Âzerbaycan meliki Kuşbeddîn İsmâil’in kızı olan Gevher Hatun da bu yerleri idare etmek için teşkilat kurdu; bu teşkilatın başına bir vezir getirdi. Bundan başka Tapar Meyyâfârikîn’i de İbrahim’in idaresinden alarak burayı Karaca es-Sâkiye ikta etti. (508 = 1115). Ertesi yıl Tapar Karaca’yı Fars’ın idaresine gönderdi ve Meyyâfârikîn’i de Musul da oturan oğlu Mes’ud’un dirliklerine dahil etti. Mes’ud’un atabegi Cuyûş Beg Sultanın emri üzerine bu şehrin vâliliğine İl Düzen Beg (?) adlı birisini gönderdi. Fakat bu dirayetli bir vâli olmadığından Meyyâfârikîn harab bir duruma düştüğü gibi, pek çok yöreleri de komşu Artuklu, Dimlec veya Dümleçli (Bidlis-Erzen), Yınalı (Âmîd = Diyarbakır) beylerinin ellerine geçti. Meyyâfârikîn sonra (515 = 1121) Tapar’ın oğlu Sultan Mahmud tarafından Artuklu İl Gâzi’ye verildi ¹³⁰. İbnü’l-Ezrak ise şehrin 512 yılında (1118) ikta edildiğini yazar ise de ¹³¹ İl Gâzi’nin Tapar’a itaatsizlik göstermeyi sürdürmesi yüzünden İbnü’l-Esîr’in verdiği tarih daha doğru olmalıdır.

3. Ahmed (521 = 1127). Müverrih el-‘Azîmî 518 (1124-1125) yılında Sökmen el-Kutbi’nin oğlu Dâvud’un Toğan Arslan’ı yendikten sonra

¹²⁹ O. Turan, s. 90.

¹³⁰ İbnü’l-Esîr, X, s. 252.

¹³¹ British Museum, Or. 5803, 169^a.

Bidlis'i de kuşattığını bildirir¹³². Ancak Sökmen el Kutbî'nin Dâvud adlı bir oğlu olduğu diğer kaynaklarca teyid edilmediği gibi, Hısn Keyfa hâkim Sökmen oğlu Dâvud'un da aynı yılda hayatta olduğunu biliyoruz. Bu sebeble el-Azîmî'nin Ahmed yerine yanlışlıkla Dâvud adını yazması pek muhtemeldir. Aynı müellif, yine orada, İbrâhim'in 520 (1126) yılında vefat ettiğini ve yerine kardeşi Yakub'un geçtiğini yazar. Mahallî bir kaynağa dayanan Ebû'l-Fidâ ise İbrahim'in 521 (1127) yılında öldüğünü ve kardeşi Ahmed'in ona halef olduğunu bildirir¹³³. Sökmen'in Ahmed adında bir oğlu olduğu İbnü'l-Ezrak tarafından teyid ediliyor. Ahmed'in kızı Zeyneb Hâtun Artuklular'dan Necmeddin Alpî'nin karısı olup Ahlatşah II. Sökmen'i ziyaret için gittiği Ahlat'dan dönerken 561 (1166) yılında ölmüştü¹³⁴. Ahmed on ay emîrlik mevkiinde bulunduktan sonra ölmüş ve yerine altı yaşındaki yeğeni ve İbrahim'in oğlu Sökmen geçirilmiştir.

4. Sökmen (522-581 = 1128-1185). Ahlatşahlar ülkesini II. Sökmen'in babaannesi idare ediyordu. Ebû'l Fidâ'nın kaynağına göre İnanç Hatun memlekete müstakil olarak hâkim olmak için çocuk yaştaki torununu da öldürmek istemiş, fakat bunun farkına varan devlet büyükleri 528 (1133-1134) de ihtirası sonsuz olan bu kadını boğarak tehlikeyi önlemişlerdir¹³⁵. Aynı yılda İran Selçukluları tahtına ikinci defa olarak Mes'ud çıkmıştı. Sultan Mes'ud 529 (1135) da Halife el-Müsterşid'i yenip Meraga'ya geldikten sonra Ahlatşah'ın ülkesine yürüdü. Bu husus İnanç Hatun'un öldürülmesi ile ilgili olabilir. Fakat Mes'ud'un el-Müsterşid ile yapacağı savaşa Sökmen'in gelmemesinin bu seferin yapılmasında âmil olması çok daha muhtemeldir. Sökmen, Sultanın üzerine yürüdüğünü haber alınca kaçmış, Mes'ud da ülkesini istila etmiştir. Sonra Ahlatşah değerli armağanlar ile Mes'ud'un katına gelip onun gönlünü almıştır¹³⁶. Fakat Sultan Mes'ud Sökmen'in sadâkatından emin olmamış bulunmalı ki 531 yılında (1137) Fars vâlisi Mengü Bars ile yaptığı Gürşenbe savaşından sonra katına gelen kardeşi Selçuk'a Sökmen ve Toğan Arslan'ın ülkelerini ikta etmiş ve Tebriz vâlisi Gız Oğlu es-Silâhî'yi de onun atabeyliğine getirmiştir. İmâdeddin İsfahani'ye göre Selçuk ikta bölgesine gidip o ülkeleri tamamiyle

¹³² La Chronique abrégée d'al-Azîmî, yayınlayan. Cl. Cahen, J. A., Juillet-Septembre, 1938, s. 394.

¹³³ II, s. 237.

¹³⁴ İbnü'l-Ezrak, 202b.

¹³⁵ II, s. 257.

¹³⁶ Bundarî, Zubdetün-nusra, yayınlayan M. TH. Houtma, Leyden, 1889, s. 179, tercüme K. Burslan, TTK, İstanbul, 1943, s. 166.

eline geçirmiş, halkına zulüm ve işkence ederek müsaderelerde bulunmuş, yakıp yıkmış, çok esir almıştır¹³⁷. Ancak Melik Selçuk (ona Selçuk de deniliyor) gerek yaptığı bu fena işlerden, gerek pek dirayetsiz bir insan olduğundan Doğu Anadolu'da tutunamadı; Toğan Arslan'ın oğlu Bidlis ve Erzen emiri Hüsâmüd-devle Kurtı'ya yenilerek bu ülkeden uzaklaştı¹³⁸. İbnü'l- Ezrak¹³⁹ Selçuk Şah'ın Ahlat'ı bir müddet kuşattıktan sonra muhasarayı kaldırdığını yazarak bu hâdiseden kısaca bahseder. Doğu Anadolu beylikleri büyük bir dış tehlikeyi böylece atlattı oldular. Gerçekten onların varlıklarını tehdid eden tehlikeler içten yani kendi aralarından çıkmamış, daima dışardan, büyük devletlerden gelmiştir. Nitekim Musul-Haleb hâkimi Atabey Ak Sungur oğlu İmâdeddin Zengi daha 520 (1126) de Bahmurd'u almış, 528 (1133-1134) yılında da, Artuklular arasındaki ihtilâftan faydalanarak Âmid'i (Diyarbakır) kuşatmış ve es-Sâur, el-Bâri'yye ve Cebelcûr, Zü'l-Karneyn, Tanze şehir ve kalelerini feth etmiştir.¹⁴⁰ Aynı müellif Atabey'in Ahlatşah Sökmen'in kızı ile gösterilen yılda evlendiğini yazıyor¹⁴¹. Usâme b. Munkiz'in anlattığına göre Atabeg İmâdeddin Zengi Ahlatşah Sökmen'in kızını istemiş ise de İnanç Hâtun onu Bidlis Erzen hâkimi Husâmü'd-devle b. Dilmâc'a vermeyi tercih etmişti. Buna çok kızan Zengi başka bir yoldan Ahlat'a gelmiş ve kaleye girip evlenme işini halletmişti. Bundan başka Atabek Bidlis üzerine de asker gönderip Hüsâmüdevle b. Dilmac'ı onbin altın vermeye mecbur bırakmıştı¹⁴². Zengi'nin Ahlat Şah'ın kızı ile evlenmekten gayesi, çok defa yaptığı gibi, burayı hâkimiyeti altına almak için zemin hazırlamaktı. İnanç Hatun'un zayıf idaresi onda böyle bir ihtiras yaratmıştı. Bizzat bu sefere katılmış olan Usâme'nin ifadesine göre sefer'in İnanç Hatun'un sağlığında yapılmış olduğu anlaşılıyor. Fakat onun Bidlis hâkimini Hüsâmü'd-devle b. Dilmâc olarak vasıflandırması doğru olamaz¹⁴³. Zengi'nin bu zevcesi Sökmeniyye Hâtun şeklinde anılmış ve Musul'da Selçuklu şehzâdesi Feruhşah'ın terbiyesi ile meşgul olmuştur. 537 (1142-1143) veya 538 (1143-1144) yılında Zengi'nin Kızıl Arslanlı beyliğinin ülkesi olan Siird bölgesini istila edip Hizân, el-Ma'den, Eyrûh (?) ve Fatlis ile diğer bazı yerleri Kızıl

¹³⁷ Aynı eser, s. 185, tercüme s. 170-171.

¹³⁸ al-^cAzîmî, s. 416.

¹³⁹ 175^b

¹⁴⁰ İbnü'l-Adîm, Zubdetu Haleb, yayınlayan S. ed. Dehhân, Dimaşk, 1954, II, s. 253-254.

¹⁴¹ gösterilen yer.

¹⁴² Kitâbu'l-i'tibâr, yayınlayan K. Hitti, Princeton, 1930, s. 89.

¹⁴³ Gösterilen yer.

Arslan'ın oğlu Yakub'un elinden aldığı görülüyor¹⁴⁴. Aynı müellif Zengi'nin daha önce (herhalde 528 de) Tanze, Hâni, İs'ird (Siird) ve Cebelcûr'u zaptettiğini söyleyerek İbnü'l-Adîm'i doğrular¹⁴⁵. İbnü'l-Esir ise bu seferin 538 (1143-1144) yılında vukubulduğunu yazıyor ve İs'ird, Tanze, Bânisîye, Hısn Zu'l-karneyn'in de bu seferde alındığını kayd ediyor¹⁴⁶. Bu fetih üzerine Siird bölgesinde kurulmuş olan Kızıl Arslanlı beyliği ortadan kalkmıştır. Diğer müellifler¹⁴⁷ Zengi'nin Ahlat seferinden söz etmezler. Üsâme de âdeti üzere tafsilât vermiyor. Şimdiki durumda, az yukarıda da işaret edildiği gibi, Ahlat seferinin, 528 yılında veya ondan bir az önce, İnanç Hâtun henüz sağ iken, yapıldığını kabul etmek mecburiyeti vardır.

Ahlatşah II. Sökmen'in uzun hükümdarlık zamanı Ahlatşahlar devleti tarihinin, şüphesiz, en parlak devrini teşkil eder. Gürcüler ile yapılan birkaç savaş istisna edilir ise Van gölü çevresi halkı, Sökmen'in (II.) takriben elli yedi yıllık idaresi altında mes'ud bir hayat geçirdi. Sökmen 533 (1138-1139) yılında âsi ruhlu ve savaşçı Sasunlular tarafından her nasılsa tutsak alınmak talihsizliğine uğradı ise de Artuklu hükümdarı Mardin ve Meyyâfârikîn hâkimi Hüsâmeddîn Temur Taş'ın teşebbüsü ile hürriyeti iade edildi¹⁴⁸. Fakat Sökmen çok sonraları Sasunlular'ın (Senâsîne) kalelerini üç yıl kuşatarak eline geçirip (10 Muharrem 570 = 11 Ağustos 1174) bu topluluğu ağır bir şekilde cezalandırdı. Hatta Ahlatlı 'Ammâr oğlu Es'ad hâtıratında Sökmen'in onları bir daha kendilerini toplayıp zarar veremeyecek duruma getirdiğini anlatmıştır¹⁴⁹. Zengi'nin ölümü üzerine (541 = 1146) Ahlatşah, Zengi tarafından Kızıl Arslan oğlu Yakub'dan alınmış bütün yerleri eline geçirdi¹⁵⁰. Böylece II. Sökmen oldukça dirayetli bir şahsiyet olduğunu bu başarısı ile göstermiş oldu. Yine Atabeg'in zaptettiği diğer bir çok yerler de Artuklular tarafından geri alındı. Bir yıl önce, 540 (1145-1146) yılında Artuklu hükümdarı Temür Taş'ın oğlu Necmeddîn Alp'ı Ahmed'in kızı ve II. Sökmen'in ana bir kız kardeşi ile evlendi ve bu izdivaçdan Alpi'nin oğlu

¹⁴⁴ İbnü'l-Ezrak, 178^a.

¹⁴⁵ Gösterilen yer.

¹⁴⁶ et-Târihü'l-bâhir fi devleti 'l-Atabekiyye, yayınlayan A. A. Tuleymat, Kahire, 1963, s. 66; ondan naklen Ebû Şâme, Kitâbu'r-ravzateyn, yayınlayan M. Hilmi-M. Ahmed, I,-1, s. 93; İbn Vâsil, Müferricü'l-kürüb, yayınlayan C. Şeyyâl, Kahire, 1953, I, s. 92.

¹⁴⁷ El-Azîmî; İbnü'l-Ezrak; İbnü'l-Êstr.

¹⁴⁸ İbnü'l-Ezrak, 175^b.

¹⁴⁹ Bu hâtırat kayıptır. Yalnız Halebli müverrih İbnü'l-Adîm bu hatıratın bazı nakiller yapmıştır: Bugyetü't-taleb, yayınlayan A. Sevim, Ankara, 1976, s. 298-299, Türkçe tercüme 1982, s. 185-186.

¹⁵⁰ İbnü'l-Ezrak, 180^b.

ve halefi Kuşbeddin II. İl Gâzi doğdu. Esasen II. Sökmen ile Temur Taş, Erzurum-Bayburd hükümdarı II. Saltuk'un damadı olduklarından birbirleri ile bacanak idiler. Bu sebeple Sökmen, Alpi'nin dayısı değil¹⁵¹ teyzesinin kocası yani eniştesidir. Hâni sahibi Şâruh, Siird bölgesi hâkimi Kızıl Aslan oğlu Yakub'un ve Mervânîliler'dan Hattâh sahibi Şemsüd-devle İsâ (b. Ahmed b. Nizâmeddin b. Mervân)n'in sahneden çekilmelerinden sonra Doğu Anadolu'nun siyasî tablosu şöyle idi: Mardin, Meyyâfârikîn (Silvan), Harput (Hartbert = Hısnziyâd), Cebelcûr (Bingöl) bölgeleri Artuklular, Âmid (Diyarbakır) ve bazı yakın yöreleri Yınalılar, Bidlis-Erzen bölgesi Dimleç (?) oğulları, Ahlat, Muş, Tatvan, Malazgird, Zâtül-Cevz (Âdilcevez) Erciş, Van, Bargiri, Vestan, Tuğtâb, Sökmen Âbâd (Ovası) Ahlatşahlar, Erzurum ve Bayburd yöreleri Saltuklular tarafından idare ediliyordu. Erzincan, Kemah, Şebin Kara Hisar ve Divriği yörelerini idare eden Mengüçlüklüler Doğu Anadolu tarihinde bir varlık göstermemiş olduklarından onlara bu tabloda genişçe bir yer verilmemesi hatalı bir hareket sayılmaz. Bu beylikler, komşu büyük devletlerin kuvvetli ve zayıf oluşlarına göre davranıp bazen hafif bir şekilde onlara tâbi olmuşlar, bazan müstakil olarak hayat sürmüşlerdir. Birbirleri ile ise hiç de mühim ve ilgi çekici sayılmayacak bir iki hadise dışında çok iyi geçinmişler ve aralarında dünürlük kurmuşlardır. Bunun en kesin delili altı beylikten hepsinin de hayatlarına komşu büyük devletler tarafından son verilmiş olmasıdır.

II. Sökmen devrinin en mühim hâdiseleri Gürcü savaşlarıdır. Ancak bunlara geçmeden önce Sökmen'in İl Deñiz'in atabeyliğini tanımadığından kısaca söz etmek yerinde olacaktır. Filhakika Errân valisi İl Deñiz 556 (1160) yılında Tuğrul oğlu Arslan'ı Selçuklu tahtına oturtmuş ve kendisi de atabeg sıfatı ile devletin idaresini eline almıştı. Fakat Merağa hâkimi Ak Sunkur oğlu Arslan Apa ile Sökmen, İl Deñiz'e karşı bir ittifak cephesi kurdular. Bunun üzerine İl Deñiz, Arslan Apa'ya karşı oğlu Cihân Pehlivan'ı gönderdi (556 = 1160-1161). Arslan Apa Sökmen'den yardıma gelmesini istedi. Sökmen ona sayısı çok asker gönderdi; uç da bulunduğu için ülkeyi terk edemeyeceğini bildirerek özür diledi. Arslan Apa Ahlatşah askerinin de yardımı ile Cihân Pehlivan'ı fena halde mağlup etti; öyle ki askerinin çoğu tutsak alındı; kendisi de bir kısım askeri ile perişan bir halde Hemedan'a döndü¹⁵². Arslan Apa'ya Selçuklu sultanı Arslan'ın hükümdarlığı ancak 563 (1168) yılında kabul ettirilebildi. Sökmen'e gelince, onun da çok daha önce aynı şeyi yaptığında şüphe yoktur.

¹⁵¹ O. Turan, aynı eser, s. 93.

¹⁵² İbnu'l-Esir, XI, s. 120.

Gürcü kralı Giorgi, 549 (1154) yılında Saltuklu hükümdarı İzzeddin Saltuk'u ağır bir yenilgiye uğrattıktan sonra 556 (1161) yılında da Ani şehrini eline geçirmişti. Saltuk ve damadı II. Sökmen buna seyirci kalmak istemediler ve birlikte Giorgi'nin üzerine yürümeye karar verdiler. Bunda kuvvetli bir şahsiyeti olan Sökmen'in karısı ve Saltuk'un kızı Şah Bânûvân'ın mühim bir rol oynadığı anlaşılıyor. Kars ve Sürmari (sonra Sürmeli Çukur) hâkimleri ile Dimleç oğlu Bidlis-Erzen emiri Fahrüddeve Devlet Şah'dan başka Sökmen'in eniştesi Artuklu Necmeddin Alpi da ittifaka dahil edildi. Alpi onlara katılmak üzere Mardin'den yola çıkmıştı. Fakat beyler Artuklu hükümdarını beklemeden Ani'yi kuşattılar (556 Şaban = Ağustos 1162). Bunu haber alan Gürcü kralı Giorgi şehri kurtarmaya koştu. Savaş başlayacağı sırada İzzeddin Saltuk, Gürcü kralı ve oğulları ile savaşmayacağına dâir evvelce tutsak iken and içtiğini bahane edip eşine rastgelmeyen bir hareketle dindaş, kavimdaş ve uruğdaşlarından uzaklaşmış ve bu, Türkler'in ağır bir mağlubiyete uğramalarına sebep olmuştur. Öyleki Gürcüler zengin bir ganimetten başka pek çok Türk öldürmüşler ve dokuz bin tutsak almışlardı. Ahlatşah Sökmen ancak dörtüyz atlı ile ülkesine geri gelebilmiş, hâtonu, Saltuk'un kızı Şah Bânûvân'ın ana bir kardeşi Bedreddin de düşmanın eline düşmüştü. Mağlubiyeti Malazgird'e geldiği sırada öğrenen Artuklu Necmeddin Alpi hisım ve müttetikini beklemeksizin geldiği yere sür'atle dönmüştü¹⁵³. Atabeg İl Deñiz her halde Selçuklu Arslan'ın mevkiini sağlamlaştırmak için muhâlifleri ile uğraştığından bu savaşta bir rolü olmamıştı. Gürcü kralı kazandığı bu mühim zaferden de cesâret alarak Duvin (Duveyn) şehrini alıp yıkdığı gibi, Gence bölgesine de yağma ve tahrip akınları düzenledi. Hatta Errân'a gelen İl Deñiz'den Gence ve Beylekan şehirleri için vergi verilmesini istedi. İl Deñiz krala Tiflis'i almadıkça geri dönmeyeceği cevabını verdi. Errân'da Arslan Şah'ın nezdinde pek çok emîr toplanmıştı ki, bunlar arasında II. Sökmen de bulunuyor ve Sultan türkçe "ici" (ağabeg; burada belki "muhterem büyük" manasında) diyerek Ahlatşah'a çok iltifat ediyordu. Lükri kalesi civarında yapılan muharebede Gürcüler yenildiler ve bütün ağırlıklarını bırakıp kaçtılar (Şaban 558 = Temmuz 1163). Zaferden sonra Gürcü ülkesine akınlar yapılarak ganimet ve tutsak elde edildi¹⁵⁴.

¹⁵³ İbnü'l-Ezrak, 191^b-192^a; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XI, s. 125-126; Papaz Grigor'un zeyli, Mateos, Vekâyinâme, Türkçe tercüme H. D. Andreasyan, TTK Ankara, 1962, s. 329-330; M. Brosset, Histoire de la Géorgie, Pétersbourg, 1848, I, s. 390-391; Anili Samuel, Collections d'historiens Armeniens, Fransızca tercüme M. Brosset, Pétersbourg, 1876, II, s. 465-466.

¹⁵⁴ İbnü'l-Ezrak, 193^b-194; Ahbâru'd-devleti's-Selcukiyye, yayınlayan M. İkbâl, Lahor, 1933, s. 156-162; İbnü'l-Esir, XI, s. 128-129; Reşideddin, Câmî'üt-tevârîh, zikr-i târih-i âl-i Selçuk, yayınlayan A. Ateş, TTK, Ankara, 1960, II-5, s. 163-165.

Ertesi yıl Ahlatşah'a bağlı bulunan Sürmari hâkimi İbrahim Beg, kuvvetinin azlığına rağmen, Gürcüler'e karşı mühim bir zafer kazanmaya muvaffak oldu. Sökmen'in oğlu olmadığı için yeğeni (kız kardeşinin çocuğu) ve Artuklu Necmeddin Alpi'nin oğlu İl Gâzi'yi sarayında büyütüyor ve ona veliahdı ve vârisi gözü ile bakıyordu. 560 (1164-1165) yılında İl Gâzi, Hısn Keyfa hâkimi ve Artuklu hânedanının büyük reisi Fahreddin Kara Arslan'ın kızı ile evlendirildi. 570-571 = 1174-1175) yılında Gürcüler'in Ani şehrini alıp ülkelerine dahil etmeleri üzerine iki taraf arasında yeniden harp çıktı. Selçuklu ordusu 571 yılı başlarında (1175 Temmuz-Ağustos) Nahçıvan'da toplandı. Türkmenler öncü kuvvetini teşkil ettiler. Fakat bunların Beg Dili Türkmenleri olduğunun ifade edilmesine¹⁵⁵ kaynaktaki kelime asla uygun düşmemektedir¹⁵⁶. Türk ordusu Lôri ve Domanis ovalarını geçip Akşehir'e geldi. Gürcüler karşı çıkmaya cesâret edemediklerinden bu yöre yağmalandı, yakıldı ve yıkıldı; pek çok ganimet ve tutsak alındı. Sökmen ve askerleri ganimet ve tutsaklar ile Ahlat'a döndüler (Rebiyülevvel 571 = Eylül 1175). Bu münasebetle şehir donandı ve görülmemiş şenlikler yapıldı¹⁵⁷.

Aynı yılda İl Deñiz öldü ve yerine oğlu Cihân Pehlivan Muhammed Atabeg oldu. Cihân Pehlivan'ın dirâyeti sayesinde siyasî istikrar devam etti. Fakat Zengiler devleti hükümdarı Nüreddin Mahmud'un yerini alan kumandanlarından Selahaddin Eyyûbî efendisinin aksine küçük İslâm devletlerini ortadan kaldırmak siyasetini güdüyordu. Bu maksatla 578 (1182) yılında Musul'u kuşattı. Musul hükümdarı Zengiler'den İzzeddin Mes'ud, Ahlatşah Sökmen ile Atabeg Cihân Pehlivan Muhammed'den yardım istedi. Musul'da hutbe Selçuklu hükümdarları adına okunuyordu. Bu sebeple Cihân Pehlivan'ın Eyyûbî hükümdarının bu hareketine karşı kayıtsız kalması beklenmezdi. Nitekim Selahaddin Musul'u kuşattığı esnada Ahlatşah Sökmen ile Cihân Pehlivan'ın ve kardeşi Kızıl Arslan'ın elçileri gelip ondan kuşatmayı kaldırmasını istediler. Fakat Selahaddin onların sözlerine ehemmiyet vermedi. Başka sebeplerden muhasarayı kaldırdı ise de bu defa yine Zengiler'e ait Sincar'ı kuşattı. Eyyûbî tehlikesinin ciddiyetini Cihan Pehlivan'dan belki çok daha iyi anlamış olan Sökmen, Musul hükümdarı İzzeddin Mes'ud ile Selahaddin'e karşı mücadele etmek için bir ittifak vücuda getirdiler. Bununla ilgili olarak Sökmen değerli emirlerinden Seyfeddin Bek Temür'ü elçilikle Eyyûbî hükümdarına gönderdi. Bek,

¹⁵⁵ O. Turan, aynı eser, s. 96.

¹⁵⁶ İbnü'l-Ezrak, 207^b, satır 12.

¹⁵⁷ İbnü'l-Ezrak, 207^b-208^a.

Temür Sincâr'dan uzaklaşmasını Eyyûbî hükümdarından rica etti. Selahaddin'in, bu ricasını yerine getirmemesi üzerine ona kuşatmayı kaldırmaması halinde efendisinin harp açacağını bildirdi; kendisine verilen hil'at ve hediyeleri kabul etmeyerek kızgın bir halde Selahaddin'in ordugâhından ayrıldı. Bek Temür, Ahlatşah'a ihmal ve gevşeklik gösterildiği takdirde bu meselenin vahim neticeler verebileceğini ifade etti. Bunun üzerine Ahlat'ın dışındaki ordugâhında bulunan Sökmen derhal yola çıktı; Mardin'e geldi; yanında Bidlis ve Erzen hâkimi Dimleç oğlu Fahreddin Devlet Şah da vardı; evvelce bir ara Sökmen ile kendisine tâbi olan Devlet Şah'ın arası açılmış ise de sonra düzelmmişti. Mardin hükümdarı Kutbeddin İl Gâzi ise kız kardeşinin oğlu olup kendi sarayında büyümüştü. Az sonra Musul hükümdarı İzzeddin Mes'ud da Mardin'de müttefikine katıldı. Bunu Haleb'den Türkmen Yıva Yaruklu askerinin gelmesi takip etti. Artuklu İl Gâzi, İzzeddin Mes'ud'un hem dayısının oğlu, hem de kayınbabası idi. Selahaddin bu esnada Harran'da bulunmakta olup askerini terhis etmişti. Onların toplandıklarını öğrenince akrabalarına askerleri ile huzuruna gelmelerini emretti. Hamâ'dan gelen Takiyyeddin Ömer müttefiklere gözdağı verilmesi için harekete geçilmesini tavsiye etti; bu tavsiyeyi yerinde bulan Selahaddin Re'sû'l-ayn'e vardı. Gerçekten bu hareket müttefiklerin dağılmasına kâfi gelmiş ve Ahlatşah Eyyûbî hükümdarı ile karşılaşmayı göze alamamıştı¹⁵⁸, Selahaddin'in Âmid'i alması (579 = 1183) ve Haleb'i eline geçirmesi (aynı yılda) "melikleri" yani küçük hükümdarları daha derin bir kaygıya düşürdü. Ertesi yıl (580 = 1184-1185) Mardin-Meyyâfârik'in hükümdarı Kutbeddin İl Gâzi gençlik çağında iken öldü; oğulları küçük yaşta idiler. Ahlatşah yeğenininin oğullarından Nâsireddin Yavlak Arslan'ı Mardin tahtına oturtup dirayetli ve iyi niyetli bir emîr olan Nizâmeddin Alp Kuş'u ona atabeg tayin etti ve Türkler de bu gibi hallerde çok defa yapıldığı üzere, Alp Kuş'u Yavlak Arslan'ın annesi ile evlendirdi.

Selahaddin 581 (1185) yılında Musul'u yeniden kuşattı. Selahaddin'i Fırat ötesi ülkelerinin ve bilhassa Musul'un fethine en çok teşvik eden Zeyneddin Ali Kûçek'in oğlu meşhur Muzafferiddin Gök (Kök) Böri idi. Muhasara devam ettiği esnada Ahlatşah Sökmen'in öldüğü haber alındı (9 Rebiyülâhir = 10 Temmuz 1185). Sökmen cesur ve dirayetli bir hükümdardı. Yanında müttefikleri olduğu halde Selahaddin ile

¹⁵⁸ el-Muhtârât mine'r-resâil, yayınlayan İ. Elşâr, 2535, s. 135, 136, 137, 138, 140, 142; İmâdeddin İsfahânî, el-Barku'ş-Şâmî, yayınlayan R. Şeşen, İstanbul, 1979, s. 29, 61, 62, 63; İbnü'l-Esir, XI, s. 220-222.

savaşmadığı için onu tenkit etmeye hakkımız yoktur. Çünkü Eyyûbî hükümdarı savaş tecrübesi çok yüksek bir orduya sahip idi. Buna karşılık Doğu Anadolu'nun Gürcüler'e karşı müdafaasında en büyük rolü oynamış, onların Aras'ı geçmelerine müsaade etmemişti. Halbuki kendisinden sonra Gürcüler müteaddid defalar Ahlat'a kadar geldiler ve Eyyûbîler'den el-Evhad'ı babası el-Âdil'e yardım feryat nâmeleri yazdıracak derecede bunalttılar. Sökmen halka karşı pek şefkatli idi. Ermeni müverrihi Vardan bu hususla ilgili olarak onun hakkında şunları yazıyor: "Ahlatşah (yani Sökmen), Saltuh (Saltuk) la beraber memleketi barış ve adâlet içinde yaşatmaya niyet etti. Yildegüz (İl Deñiz) de bu hayırlı fikirleri besledi. Bu üç hükümdar Hıristiyanlar'ı sever ve ülkelerini imâr ederlerdi. Bu sebeple onlar halkın sevgi, saygı ve minnetini kazandılar"¹⁵⁹. Daha önce de kaydedildiği gibi, Ahlat bölgesi yani Van gölü çevresi onun zamanında en mamur ülkelerden biri haline gelmiş, halkı da en yüksek refah seviyesine ulaşmıştı. Vardan onun on iki şehre sahip olduğunu söylüyor. Yalnız biz bu şehirlerden hepsinin adlarını bilemiyoruz Bidlis-Erzen hâkimi Dimleç oğlu Fahrû'd-devle Devlet Şah ile Sürmâri (Sürmeli Çukur) sahibi İbrahim Sökmen'e tâbi idiler. Vardan Ahlatşah'ın ölümünden sonra ülkesinin civardaki kavimlerin zulmü altına girdiğini ve yoksulluğa düştüğünü söyleyerek¹⁶⁰ onun devrinde yaşanan mutlu hayatın sona ermiş olduğunu bildirir. Sökmen'in para kestirdiği biliniyorsa da¹⁶¹ onun adına yapılmış her hangi bir binaya rastgelinmemiştir. Bu husus şüphesiz Ahlat'ın geçirdiği büyük felâketler ile ilgilidir. Mahallî bir kaynağa dayanan Ebûl Fidâ Sökmen'in altmış dört yaşında öldüğünü bildirir¹⁶². Fakat müellif Sökmen'in 579 yılı sonlarında vefat ettiğini yazar ise de bize göre İbnü'l-Esîr'in verdiği tarih (581) daha doğrudur. Sökmen'in bir kızı olduğu söyleniyor. Bu kız 608 (1211-12) veya daha sonraları yalnız başına Ahlat'da oturuyor ve geniş olmayan bir arazinin geliri ile geçiniyordu. Eyyûbî hükümdarı el-Eşref'e göre Sökmen'in kızı güneş gibi güzel bir kadındı¹⁶³.

5. Seyfeddin Bek Temür. Sökmen'in hiç oğlu olmadığı ve hânedânından da hiç kimse bulunmadığı için eşrafın ve halkın arzusu üzerine Seyfeddin Bek Temür devletin başına geçti. Bek Temür, Sökmen'in

¹⁵⁹ Türk fütûhatı tarihi, Tarih semineri dergisi, İstanbul, 1937, I, s. 201.

¹⁶⁰ Aynı eser, s. 211.

¹⁶¹ L. A. Mayer, Bibliography of Moslem numismatics, London, 1954, nr. 940, 944, 1504, 1688.

¹⁶² III, s. 71.

¹⁶³ Sibt İbnül-Cevzi, VIII, s. 711-712.

yetiştirdiği memlûk asıllı emîrlerden biri idi. Efendisinin ölümü esnasında Meyyâfârikîn'i idare ediyordu. Selahaddin, Sökmen'in öldüğünü ve yerine Bek Temür'ün geçtiğini öğrenince Musul kuşatmasını bırakıp Ahlat üzerine yürümek hususunu düşünürken Ahlat'ın ve Bidlis'in ileri gelenlerinden aldığı mektublar tereddüdünü giderdi. Mektublar da Ahlat'a geldiği takdirde şehrin kendisine teslim edileceği bildiriliyordu. Halbuki bu, bir hile idi. Çünkü, Atabey Cihân Pehlivan Muhammedin Ahlat'ı almak için harekete geçtiği haber alınmış ve bu tedbir ile onun karşısına Selahaddin çıkarılmıştı. Gerçekten Eyyûbî hükümdarı Ahlat'a yaklaştığı zaman Cihân Pehlivan'ın da şehrin öbür tarafındaki bir yerde konmuş olduğunu gördü. Elçiler gidip geldi. Eyyûbî hükümdarı Atabeg ile savaşmaya cesâret edemedi. Ahlatlılar'ın Selçuklu hükümdarı Tuğrul'a daha doğrusu Cihân Pehlivan'a tâbi olmalarını ve hutbeyi onların adına okutmalarını kabul etmek zorunda kaldı¹⁶⁴. Ancak kaynaklarda söz konusu edilmemekle beraber Selahaddin'in bunun karşılığında Musul meselesinde Atabegin tarafsızlığını temin etmiş olduğu, zayıf da olsa, akla geliyor. Çünkü, Selahaddin Ahlat seferi dönüşünde Musul hükümdarı İzzeddin Mesud'a adını hutbelerde okutmak, sikkelere yazdırmak, ihtiyaç olduğunda asker göndermek, şehrezor, Türkmen Kıpçak oğlu Hasan'ın yurdu ve Karabelli vilâyetleri ile Zab ötesindeki diğer yerlerin kendisine bırakılması şartları ile metbuluğunu kabul ettirmiş ve Atabeg bu hususta hiç bir müdâhalede bulunmamıştı. Yukarıdaki vilâyetlerin Selahaddin'in eline geçmesi üzerine iki hükümdar arasında doğrudan doğruya komşuluk meydana gelmiş ve Cihân Pehlivan bundan pek rahatsız olmuştu. Nitekim 582 (1186) yılında hastalanması ve ölümü, Selahaddin'in ülkesini istila edeceği vehmi ile yakından ilgili idi. Selçuklular'ın baştanberi Musul'da okunmakta olan hutbeleri de işte bu andlaşma ile sona ermiş ve yerini Selahaddin'inki almıştır. Fazla olarak Selahaddin de Ahlat seferinden büsbütün eli boş dönmedi; hükümdarsız kalmış olan Meyyâfârikîn'i ilk önce zorla, bu mümkün olmayınca hile ile eline geçirdi ve şehrin idaresine emîrlerinden Ahlatlı Sunkur'u memur etti. 582 (1186) yılında Selahaddin Mısır nâibliğinden azlettiği amcası oğlu Takiyyeddin Ömer'e Meyyâfârikîn'i de vermiş ve Takiyyeddin Ömer burada oturmaya başlamıştı. O cesur ve muktedir bir insan idi. Takiyyeddin Ömer 587 (1191) de Âmid'in kuzeyinde ve Meyyâfârikîn'in kuzey batısındaki es-Suveyda (Siverek) ile Hâni'yi zaptetti. Bek Temür buna kayıtsız kalmadı ise de askerinin çokluğuna rağmen yenilip Ahlat'a döndü. Takiyyeddin Ömer şehri kuşattı; fakat

¹⁶⁴ İmâdeddin İsfahânî, el-Barku'ş-Şâmî; İbnü'l Esfir, el-Kâmil, XI, s. 232.

alamıyacağını görüp Malazgird'e yöneldi ve orayı muhasara etti. Erzurum melikesi Mama Hâtun asker ile, denildiği gibi¹⁶⁵, Bek Temür'e değil, bilakis Takiyyeddin Ömer'e yardım etmek için gelmişti¹⁶⁶. Fakat Takiyyeddin Ömer muhasara esnasında öldü (19 Ramazan 587 = 10 ekim 1191) ve Malazgird büyük bir tehlikeden kurtulmuş oldu¹⁶⁷. Bu son kaynakta Bek Temür'ün Takiyyeddin Ömer'in istilasından Halifeye şikayette bulunduğu ve Halifenin de Selahaddin'e yazdığı mektupta Takiyyeddin Ömer'in Ahlat üzerine yürümesini kınadığı kaydedilir. Fakat denildiği gibi¹⁶⁸. Halifenin bu mesele hakkında Kıpçak oğlu Hasan'a ("Hasan Kıpçak" şeklinde okunması doğru olamaz) mektup yazması asla söz konusu değildir. Halifenin Selahaddin'e gönderdiği mektupta birbirinden tamamen ayrı iki meseleden bahsedilir: Bek Temür'ün hücumu uğraması, Şehrezor bölgesindeki bir yörenin hâkimi olan Türkmen Kıpçak oğlu Hasan'ın Selahaddin'in emri ile Erbil hâkimi Muzafferiddin Gök Böri tarafından tevkif edilmiş olması. Halife Bek Temür'ün hücumu uğraması meselesinde Takiyyeddin Ömer'in Ahlat'a saldırmasını kınıyor ve Kıpçak oğlu Hasan'ın da serbest bırakılmasını rica ediyor. Selâhaddin de Halifeye gönderdiği cevabi mektubunda şunları yazmıştı: "Biz Takiyyedin'e bu hususta bir emir vermedik; asker toplayıp cihâda yeniden gelmek üzere gitmişti. Kıpçak'ın oğluna gelince, Muzafferiddin (Gök Böri)'e bir hadım gönderildi. Bu hadım Hasan'ı Şam'a getirecek Şam'da ona dirlik verilecek ve böylece o da cihâda katılacak"¹⁶⁹. Selahaddin'in Meyyâfârikini maksadlı olarak Takiyyeddin Ömer'e vermesi ve bilhassa onun Bek Temür'e hücum edeceğinden emin olması bize göre, pek muhtemeldir. Çünkü, Bek Temür daha önce görüldüğü üzere, Sökmen'in elçisi olarak kendisine karşı açıkça sözler söylemiş ve sertçe davranışlarda bulunmuştu. Bu sebeble Eyyubi hükümdarının yeğenini gizlice Ahlat'ın fethine memur ettiğini bile düşünmek isabetsiz sayılmaz. Esasen Doğu Anadolu da Selahaddin'in müstakbel fetih plânına dahil yerlerden biri idi. Hatta Selahaddin Ahlat'ı zapt edip orayı çok sevdiği kardeşi el-Âdil'e vermek va'dinde bile bulunmuştu¹⁷⁰. Kıpçak oğlu Hasan'a gelince, Türkmenler'in bu büyük başbuğu Selahaddin tarafından cihâda çağrılmış, gelmeyince de Erbil

¹⁶⁵ Bk. O. Turan, aynı eser, s. 101.

¹⁶⁶ Kitâbu'l-fethil kussî, yayınlayan C. De Landberg, Leyden, 1888, s. 405.

¹⁶⁷ İmâdeddin İsfahani, aynı eser, gösterilen yer; İbnü'l-Esir, XII, s. 30; İbn Vâsıl, Müferricü'l-kürüb, yayınlayan C. Şeyyâl, Kahire, 1967, II, s. 375-376.

¹⁶⁸ O. Turan, aynı eser, 101.

¹⁶⁹ İbn Vâsıl, s. 276.

¹⁷⁰ İbnü'l-Esir, XII, s. 45.

hâkimi Muzaffereddin Gök Böri tarafından tevkif edilmişti. Fakat Emir Hasan Şam'a getirilmeyip serbest bırakılmıştır¹⁷¹.

Selahaddin Eyyübî 589 (1193) yılında vefat etti. Böylece onun, bize göre tahakkuku mümkün görünmeyen Anadolu ve İran'ı fethetmek tasavvurları suya düştü; ölümü Bek Temür'ü o kadar sevindirdi ki, bu derin sevincini gizlemeye bile lüzum görmedi. Zira ülkesinin her an Eyyübiler tarafından istila edilmesi ihtimali onun için daimî bir üzüntü kaynağı olmuştu. Bu münasebetle Bek Temür bir taht yaptırıp üzerine oturmuş "Sultânü'l-Mu'azzam" veya "el-Meliku'n-Nâsir Selahaddin" ünvanını almış ve Seyfeddin yerine 'Abdu'l-Azîz lakabını kullanmaya başlamıştı. Bek Temür sadece bununla iktifa etmeyerek Musul hâkimi İzzeddin Mes'ud, Sincar hâkimi İmâdeddin Zengi ve Mardin sahibi Hüsâmeddin Yavlak Arslan'a elçiler gönderip Selahaddin'in kardeşi el-Âdil'in ülkelerini almak için birlikte harekete geçilmesini teklif etmişti. Gerçekten bu hükümdarlar harekete geçtiler ise de, Bek Temür'ün ne yaptığına dair bilgi yoktur; her halde çıkan bazı müşkiller onu Meyyâfârikîn'e yürümekten alıkoymuştur. Nitekim Selahaddin'in ölümünden takriben iki buçuk ay sonra hayatına son verilmesi (14 Cumâdel-ülâ 589 = Mayıs 1193) bu müşkiller ile alâkalı olmalıdır. Bek Temür kumandanlarından, ocak yoldaşı ve damadı Bedreddin Ak Sunkur Hezâr Dinârî tarafından öldürülmüştür¹⁷². Onun hamamdan çıktıktan sonra Bâtiniler tarafından öldürüldüğüne dair bir haber var ise de¹⁷³ bu, daha az muhtemel olmalıdır. Yahut Hezâr Dinârî onu bunların eli ile öldürtmüş olabilir. Erzurum meliki Muğisiddin Tuğrul Şah'ın da Bek Temür'ün damadı olduğu bildiriliyor¹⁷⁴. Bu adı Beg Temür değil Bek (pek = sağlam) Temür şeklinde okumak daha yerindedir. Bek Temür'ün öldürülmesinin sebebi ise Hezâr Dinârînin onun mevkiine göz dikmiş olması idi. Kaynaklar Bek Temür'ün halkı seven ve ona adâlet ile muamele eden bir hükümdar olduğunu yazdıkları gibi, yoksullara elini uzatan, ilim ve din adamlarını, sûfleri de gözeten bir hükümdar olduğunu söylerler¹⁷⁵. Ermeni müverrihi Vardan, Bek Temür'ün Sasun bölgesini feth ettiğini haber veriyor ve Takiyeddin Ömer'in ölümünden sonra da

¹⁷¹ Bu bey hakkında: Oğuzlar, İstanbul, 1980, III. baskı, s. 128, 584.

¹⁷² İbnü'l-Esir, XII, s. 48.

¹⁷³ Sibt İbnül-Cevzî, Zeyl Mir'ati'z-Zamân, Haydar Abâd, 1951-1952, s. 423; Cl. Cahen, Abdullatif el-Bağdadî, Portraitiste et historien de son temps, s. 112; İbn Vâsıl, III, s. 19; Zekeriya el Kazvîni, Âsâru'l-bilâd, Beyrut, 1960, s. 302.

¹⁷⁴ Abdüllâtif el-Bağdadî, s. 112.

¹⁷⁵ İbnü'l-Esir, XII, s. 48; İbn Vâsıl, III., s. 16, 19, 175; Ebû'l-Fidâ, III, s. 93, Ebû'l-Ferec, II, s. 465.

Hıristiyanlar'a karşı iyi muamelede bulunduğunu yazıyor¹⁷⁶. Bu haber doğru ise Sökmen'in daha önce zikredilen tenkil hareketine rağmen "Senâsine" kendisini toparlayıp eskisi gibi çevredeki halkı ve bilhassa ticâret kafilelerini rahatsız etmeye başlamışlardı.

6. Bedreddîn Ak Sunkur Hezâr Dînârî (589-594 = 1193-1198). Bedreddîn Ak Sunkur Hezâr Dînârî de Sökmen'in memlûklerinden biri idi. Ahlatşah onu Cürcanlı bir tâcirden bin altına satın aldığı için ona Hezâr Dînârî (bin altınlık) lakabını vermiş ve kendisine içki sunucusu (sâkı) yapmıştı. Bek Temür Ahlatşah olunca Hezâr Dînârî'nin mevkii yükselmiş ve hatta onun "Ayna Hâtun" adlı kızıyla evlenmişti. Fakat buna rağmen haris bir insan olduğu anlaşılan Hezâr Dînârî, kaydedildiği gibi, 589 (1193) da Bek Temür'ü öldürüp yerine geçmiş ve Bek Temür'ün yedi yaşındaki oğlu ile karısını Muş yöresindeki Erzâs (?) kalesinde hapsedmişti. O, beş yıl hükümdarlık makamında kaldıktan sonra ölmüştür. Ebu'l-Fidâ Hezâr Dînârî'nin 594 (1197-1198) yılında öldüğünü kaydeder¹⁷⁷. Sıbt İbnü'l-Cevzi¹⁷⁸. Hezâr Dînârî'nin 604 (1207-1208) yılında yapılan bir karşılaşmada Bek Temür'ün oğlu tarafından öldürülerek kardeşinin intikamını aldığı, Bek Temür'ün oğlunun galebeden sonra Erzurum'a döndüğünü yazar. Ebûl-Ferec de hemen aynı şeyleri söylüyor¹⁷⁹. Bu sonucu müellif Urfalı meşhur tabip Hasnûn'un Ahlatşah'ın oğulları ile Hezâr Dînârî'yi tedavi ettiğini de bildirir¹⁸⁰.

8. El-Melikü'l-Manşûr Muhammed (594-603 = 1197-1207) Hezâr Dînârî'nin ölümü üzerine yerine Sasunlu Ermeni ve Memlûk asıllı Kutluğ adlı bir emir geçti. Fakat halk hükümdarlığını kabul etmeyip onu öldürdüler. Kutluğ ancak yedigün Ahlatşahlık makamında kalabilmişti. Buna rağmen Kutluğ'u 7. Ahlatşah saymak gerekir. Bu hâdiseden sonra Hezâr Dînârî tarafından Muş yöresindeki Erzâs kelesinde hapsedilmiş olan Bek Temür'ün oğlu Muhammed haptiden çıkarılıp devletin başına geçirildi. Muhammed o zaman on iki yaşlarında bir çocuk olduğundan işleri Sökmen'in divitçi başısı Kıpçak (Kıpçak) asıllı Şucâeddîn Kutluğ yürüttü. O da Memlûk menşeli emirlerden biri idi. Muhammed delikanlılık çağına girince atabeyini önce haps, sonra da katlettirdi. Fakat bu hareket onun aleyhinde bir hava yarattı. Muhammed'in Kutluğ'u hangi tarihte öldürt-

¹⁷⁶ S. 211-216.

¹⁷⁷ III, s. 93, 99.

¹⁷⁸ Zeyl Mir'âti'z-zamân, VIII, s. 534-535.

¹⁷⁹ s. 488-499.

¹⁸⁰ s. 523-524.

tüğü bilinmiyor. Yakışıklığının şöhreti uzak yerlere kadar yayılmış olan Muhammed, ülkesini düşmanlara karşı koruyamıyordu. Filhakika komşu devletlerdeki siyasi buhranları, onların zayıf zamanlarını yakından takip eden Gürcüler bu fırsatları kaçırmayıp derhal harekete geçiyorlardı. Bilhassa Ata Beg Cihân Pehlivan'ın oğlu Ebû Bekr'in de aczi yüzünden Gürcü hücumlarına mukavemet edilememekte idi. Filhakika Gürcüler 601 (1204-1205) yılında Âzerbeycan'a başarılı bir akın yaptıktan sonra Ahlatşahlar'ın ülkesine girip Malazgird'e kadar ilerlemişler ve sonra Erciş taraflarına yönelmişlerdi. Onlar karşularına asker çıkmadığı için her tarafı yakıp yıkıp pek çok esir ve ganimet elde ettiler. Gürcüler Ahlatşahlar'a ait, Erzurum'a yakın Hısn Tabn'a geldikleri esnada Ahlatşah (kaynak: Şâhib Hîlât = Muhammed) askerini topladıktan sonra Erzurum meliki Selçuklu Muğisiddin Tuğrul Şah'dan yardım istedi. O da ordusunu Ahlatşah'ın emrine verdi. Ahlatşah bu asker ile Gürcüler'i bozguna uğrattı. Hatta Gürcü başkumandanı Zekarî savaş meydanında kaldı. Kaynağa göre Gürcüler'den çok asker öldürülmüş, çok asker tutsak alınmış ve epeyce de ganimet ele geçirilmişti¹⁸¹. Fakat kazanılan bu zafer Gürcüler için ağır bir darbe teşkil etmemişti. Nitekim ertesi yıl Gürcüler ile yeniden savaşmak ve onları hududların dışına atmak zorunda kalınmıştı¹⁸². Ertesi yıl (603 = 1206-1207) Gürcüler'e karşı serhad kalesi olan Kars bu kavmin eline geçti. Bunun Ahlat'da bir tepki yaratması beklenirdi. Nitekim de öyle oldu. Ahlatşah Muhammed'in dirayetsizliği açıkça ortaya çıktığı gibi, üstelik memleketin işleri ile meşgul olmayıp eğlenceler ile vakit geçiriyordu. Bu yüzden Muhammed hapsedildi ve askerler ile halktan bir kısmı Ahlatşah olması için Mardin hükümdarı Kutbeddîn İl Gâzi oğlu Artuk Arslan'ı çağırdılar. Zira Ahlatşah Sökmen, oğlu olmadığından, yerine kız kardeşinin oğlu Kutbeddîn İl Gâzi'nin¹⁸³ geçirilmesini vasiyyet etmiş, fakat türlü sebeplerden bu vasiyyet yerine getirilmemişti. Sökmen'in memlûklerinden Balaban daha önce Muhammed'e açıkça muhâlefet ve isyan edip Malazgird'e gitmiş ve oraya hâkim olmuştu. Burada katılanlar ile askerinin çoğaldığını gören Balaban, Ahlat'a dönüp şehri eline geçirdi. Az sonra Mardin hükümdarı Artuk Arslan da (Ahlatşah Sökmen'in yeğeninin oğlu) şehrin önünde göründü ise de, Balaban onu geri dönmeye mecbur bıraktı. Esasen Eyyûbî hükümdarı el-Âdil'in oğlu el-Eşref de Artuk Arslan'ın ülkesine birbiri arkasından akınlar düzenliyordu. Bunun da sebep veya sebepleri Artuk

¹⁸¹ İbnü'l-Esir, XII, s. 95.

¹⁸² Aynı eser, s. 112.

¹⁸³ Artuk Arslan'ın değil (bk. O. Turan, s. 104).

Arslan'ın Ahlat'a sahip olarak kuvvetlenmemesi ve Eyyûbiler'in bu zengin ülkeyi ellerine geçirmek istemeleri idi. Balaban Artuk Arslan'ı ülkesine dönmeye mecbur ettikten sonra Bek Temür oğlu Muhammed'in bulunduğu iç kaleyi kuşattı ise de alamadığından şehirden ayrıldı; Malazgird ve Erciş'den asker devşirdikten sonra yeniden Ahlat hisarını kuşattı. Bu defa hisar ve Muhammed ona teslim edildi. Muhammed bir kalede hapsedildi; sonra boğdurulup kaleden aşağı atıldı ve "kaleden düştüğü" söylenildi (603 = 1206-1207). İşte güzelliği eşsiz denilen ve ancak yirmi yaşlarında bir genç olduğu söylenen Muhammed'in hayatı böyle bir şekilde sona erdi. Fakat o sefahata yani eğlenceye düşkün bir insandı.

9. **İzzeddin** (veya Seyfeddin) **Balaban** (603-604 = 1206-1208). Balaban Ahlatşahlar'ın sonuncusudur; fakat hangi ayda Ahlatşah olduğu ve hangi ayda hayatına son verildiği bile bilinmiyor. Bazı müverrihler onun Ahlatşahlığının bir yıldan az bir zaman sürdüğünü yazarlar. Gerçekten Balaban çok geçmeden karşısında Takiyyeddin Ömer'den farksız denilebilecek derecede cesur ve enerjik yeni bir Eyyûbî şehzâdesini buldu. Bu, Meyyâfârikîn hâkimi ve aynı zamanda Eyyûbiler'in başı el-Âdil'in oğlu el-Melikül Evhad Necmeddin Eyyûb idi. Maamafih Balaban kendisine hücum eden el-Evhad'ı ağır bir mağlubiyete uğratıp ilk tehlikeyi atlatmaya muvaffak olmuştu. Fakat ertesi yıl (604 = 1207-1208) onu yine karşısında buldu. Gerçekten el-Evhad geniş imkânlara sahip babası el-Âdil'in yaptığı yardımlar ile kayıplarını kolayca ve kısa bir zamanda telafi etmişti. El-Âdil'in, umumiyetle barış sever bir hükümdar olmakla beraber Selahaddin devrinden beri, zenginliğinden dolayı, Ahlat'a göz diktiğinden, oğlunu bu şehrin fethine teşvik ettiği şüphesizdir. Siyâsî şartlar da buranın alınması için pek müsaid idi. Bu defa yapılan vuruşmada Balaban bozguna uğrayıp Ahlat'a kapandı ve Erzurum meliki Selçuklu Muğisiddin Tuğrul Şah'dan yardım istedi. Tuğrul Şah askeri ile yardıma geldi. Vukubulan karşılaşmada el-Evhad yenilerek ülkesine dönmek zorunda kaldı. Müttefikler Eyyûbî hükümdarının eline geçmiş olan Muş'u geri almak için orayı kuşattılar. Şehir alınmak üzere iken Tuğrul Şah eşine az rastgelenen gaddarca bir hareket ile Balaban'ı öldürdü (604 = 1207-1208). Fakat bu hareketinden dolayı Tuğrul Şah'a ne Ahlat'ın, ne de Malazgird'in kapıları açıldı. O da eli boş olarak ülkesine dönmek zorunda kaldı. Abdullatif el-Bağdadi'nin hâtıratında Tuğrul Şah'ın başarısızlığı hasisliği ile izah edilir¹⁸⁴. Gürcü kraliçesi ile evlenebilmesi için oğlunu Hristiyan olmaya teşvik eden Selçuklu hânedanından Tuğrul Şah, işte bu adamdır. Fakat buna karşılık

¹⁸⁴ S. 112.

Ahlatlılar el-Evhad'ı çağırıp şehri ona teslim ettiler. Bununla beraber Ahlat askerinden bir kısmı müstahkem Van kalesine çekilerek el-Evhad'ın hükümdarlığını kabul etmediler. Ahlatşahlı askerlerin Erciş şehrini de ellerine geçirmeleri üzerine Melikü'l-Evhad babasından yardım istedi. O da diğer oğlu Melikü'l-Eşref Musâ'yı gönderdi. Bunlar barış yolu ile Van'ı aldılar. Ancak el-Evhad Malazgird'i fethetmek için Ahlat'tan ayrıldığında Ahlatlılar şehirdeki Eyyübî askerini çıkarıp hisarı da kuşattılar. Halkın maksadı Ahlatşahlar devletini ihya etmektir. Bunu haber alan el-Evhad, Ahlat'a döndü; kardeşi el-Eşref'in askeri de kendisine katıldı. Şehir alındı ve halktan pek çok kimse öldürüldü. Öyleki hergün onlardan bir kısmının hayatına son veriliyordu. Abdullatif el-Bağdadi'nin el-Evhad'ın bir yakınından öğrendiğine göre el-Evhad yalnız Ahlat'ın yüksek tabakasından onsekizbin kişi öldürmüştür¹⁸⁵. Böylece halkın gücü kırıldı, yiğitler (el-fityân) in, yani Ahiler'in birliği dağıldı. Bir asırdan fazla sürmüş olan Ahlatşahlar devleti böylece ortadan kalktı (604 = 1207-1208).

644 (1247) yılında Selçuklular'ın Erzincan sübaşısı Şerefeddin Mahmud'un emrindeki beyler arasında Ahlat melikinın torunu da vardı¹⁸⁶. Fakat bunun kimin torunu olduğu üzerinde bir tahminde bile bulunmak mümkün değildir. Yukarıda Ahlat şehri bölümünde kayd edildiği gibi bu bölge öyle mamur idi ki, geliri bakımından, ancak Mısır'la mukayese ediliyor ve bölgenin takriben yetmiş kadar şehri olduğu söyleniyordu¹⁸⁷. Bununla beraber bu devirden kalma câmî, medrese, zâviye, kervansaray gibi eserlerin bize kadar gelmemesi dikkate şâyandır. Bu bakımdan Ahlat ancak Mengüçlüler'in Erzincan şehri ile mukayese edilebilir. Bunun başta zelzeleler olmak üzere tabii âfetler ile yakından ilgisi vardır. Fakat istilacı orduların yaptıkları tahriblerin en mühim amili teşkil ettiği şüphesizdir. Bilhassa Safevî hükümdarı Şah Tahmasb'ın Doğu Anadolu'daki yıllarca süren yıkma ve yok etme hareketlerini burada yeniden ehemmiyetle zikr etmeyelim. Tahmasb, bu tahribâtı, açıkça yazdığı üzere çok yukarıda da ifade edildiği gibi, Osmanlı ordusunun İran'a yürümesini önlemek maksadıyla yapıyordu. Şimdiki durumda Ahlatşahlar devrinden bize sadece bazıları kitâbeli mezar taşları intikal etmiştir¹⁸⁸. Ahlatşahlar'dan ancak II. Sökmen ile halefi Bek Temür'ün para kestirdikleri biliniyor. Şeref b. Ebû'l-Muṭahhar'ın Târîḫ Ahlât (veya Hîlât)

¹⁸⁵ S. 112-113.

¹⁸⁶ Ibn-i Bibî s. 260.

¹⁸⁷ Ibn Vâsıl, aynı eser, III, s. 177.

¹⁸⁸ B. Karamağaralı, Ahlat mezartaşları, Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü, Ankara, 1972, s. 111 ve devamı.

adlı eserinin bize kadar gelmemesine ne kadar esef edilse yeridir. Ahlatşahlar zamanında Ahlat halkı Tőrkkçe, Farsça ve başka bir dil konuşuyordu, Çok canlı bir ticâret Şehri olan Ahlat, aynı zamanda, Bağdad'ı aratmayacak derecede bir eğlence merkezi idi. Sık sık yapılan Őenliklere bütün halk iőtirak ederdi. Halkının yabancılardan hoşlanmadığı da kaynaklarda ifade edilir; esnaf ve sanatkârının çokluğundan Şehirde içtimâi ve siyasi hayatta da tesirini kuvvetle hissettiren bir Ahi teőtiklatı meydana gelmişti.

KAYNAKLAR VE İNCELEMELER

A. KİTÂBELER VE ESERLER:

- H. J. LYNCH, *Armenia, travels and studies*, London, 1901, I-II.
H. HÜBSCHMANN, *Kirchen und Moscheen in Armenien und Kûrdistan*, Leipzig, 1913.
A. ŞERİF, *Ahlat kitâbeleri*, İstanbul, 1932.
İ. KAFESOĞLU, *Ahlat ve çevresinde 1945 de yapılan tariht ve arkeolojik tetkik seyahatı raporu*, Tarih dergisi, 1949, 1.
A. GABRIEL, *Voyages archéologiques dans la Turquie orientale*, Paris, 1940, 1.
B. KARAMAĞARALI, *Ahlat mezartaşları*, Ankara, 1972.
O. ARSLANAPA, *Türk sanatı*, Milli Eğitim Bakanlığı yayınlarından, İstanbul, I-II.

B. SIKKELER:

- M. MUBÂREK, *Takvîm-i meskûkat-ı İslâmiye kataloğu*, İstanbul, 1318, III.
I. ARTUK, *Ahlat emiri Bektimur'un sikkesi*, Tarih dergisi (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi), 1949-1950, 11.
A. MAYER, *Bibliography of Moslem numismatics*, London, 1954.

C. RESMÎ VESİKALAR:

El-Muhtârât min'er-resâil, yayınlayan İ. Efsâr, Tahran, 2535.

Ç. TAHRİR DEFTERLERİ:

Âdilcevaz sancağı, Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü, nr. 208, 297, 730.

D. COĞRAFÎ ESERLER:

- İBN, HURDÂDBİH, *Kitâbu'l-mesâlik ve'l-memâlik*, yayınlayan M.J. De Goeje, Leyden, 1889.
KUDÂMA B. CÂFER, *Kitâbu'l-harâc*, yayınlayan M.J. De Goeje, Leyden, 1889.

- İBNÜ'L-FAKİH, *Muhtaşar kitâbi'l-büldân*, yayınlayan M.J. De Goeje, Leyden, 1885.
- EL-İŞTAHİRİ, *Kitâbu mesâlikî'l-memâlik*, yayınlayan M.J. De Goeje, Leyden, 1927.
- Hudûdu'l-âlem*, Tahran, 1340, İngilizce tercüme ve izahlar V. Minorsky, The Regions of the world, GMS, London, 1937.
- İBN HAVKAL, *Kitâbu şüreti'l-arz*, yayınlayan J.H. Kramers, Leyden, 1938-1939, I-II.
- El-Muḳaddeṣt, Aḫsenü't-teḳâsim*, yayınlayan M.J. De Goeje, Leyden, 1906.
- NÂŞİR-İ HÜSREV, *Sefernâme*, Berlin, 1900.
- ZEKERİYÂ EL-ḲAZVİNÎ, *Âşarü'l-bilâd*, Beyrut, 1960.
- YÂḲÛT, *Mu'cemü'l-büldân*, yayınlayan F. Wüstenfeld, Leipzig, 1867, II.
- İBN SÂ'İD, *Kitâbu bastî'l-arz*, yayınlayan, J.V. Gines, Tetuan, 1958.
- HAMDULLAH MÜSTEVFÎ, *Nüzhetü'l-ḳulûb*, yayınlayan G. Le Strange, GMS, Leyden 1915; yayınlayan M. Debîr Siyâkî, Tahran, 1336.
- °AYN °ALÎ, *Ḳavânin-i âl-i Osmân der hülâşa-i mezâmin-i defter-i divân*, İstanbul, 1280.
- Salnâme*, 1272 (1855).
- Salnâme-i vilâyet-i Bitlis*, Bitlis, 1310.
- G. LE STRANGE, *The lands of th Eastern Caliphate*, Cambridge, 1930.

E. VEKÂYİNÂMELER:

- VAKİDÎ, *Kitâbu'l-fütûḫ*, Kahire, 1302.
- BELÂZÛRÎ, *Kitâbu fütûḫil-buldân*, Kahire, 1932.
- Taberî, Târîḫ mulûk ve'r-rusul*, yayınlayan M.J. De Goeje, Leyden, 1879-1901. III.
- CONSTANTINE PORPHYROGENITUS, *De Administrando imperio*, Dumbarton-Oaks, 1967.
- İBNÜ'L-ḲALÂNİSÎ, *Ḳeylu târîḫi* Dimaşk, yayınlayan H.F. Amedroz, Beyrut, 1908.
- EL-°AZİMÎ, *La Chronique abregée d'al-°Azîmî*, yayınlayan Cl. Cahen, Journal Asiatique, Juillet-Septembre, 1938.
- URFALI MATEOS, *Vekâyinâme*, Türkçe tercüme H.D. Andreasyan, TTK, 1962.
- ANILÎ SAMUEL, *Chronologie, Collections d'historiens Armeniens*, Fransızca tercüme M. Brosset, Pétersbourg, 1876, 11.

- İBNÜ'L-EZRAK, *Târîh Meyyâfârikîn*, yayınlayan B.A Awad, Kahire, 1959, dizin, basılmamış kısım, British Museum, Or. 5803.
- İMÂDEDDİN İSFAHÂNÎ, *Bundart kısaltması, Zübdetü'n-nuşra*, yayınlayan, M. Th. Houtsma, Leyden, 1889, Türkçe tercüme K. Burslan, TTK, İstanbul, 1943.
- , *El-Fethü'l-kussf*, yayınlayan C. De Landberg, Leyden, 1888.
- , *El-Barkuš-Şâmt*, yayınlayan R. Şeşen, İstanbul, 1979.
- , *Senâ el-Barķu's-Şâmt*, R. Şeşen, Beyrut, 1971.
- USÂME B. MUNKİZ, *Kitâbu'l-i'tibâr*, yayınlayan P.K. Hitti, Princeton, 1930.
- İBNÜ'L-EŞİR, *el-Kâmil*, Tornberg yayını, X-XII, Kahire, 1301, X-XII.
- ŞADREDDİN EBÜL-ĦASAN 'ALİ, *Aĥbâru'd-devleti's-Selcukiyye*, yayınlayan M. İkbâl, Lahor, 1933.
- SİBT İBNÜ'L-CEVZÎ, *Mir'âtüz-zamân*, Haydar Âbâd, 1951-1952, VIII.
- Muĥammed en-NESEVÎ, *Sıyret Sultân Celâleddîn Mengüberti*, yayınlayan A. Hamdi, Kahire, 1953.
- CL. CAHEN, 'ABDÜLLATİF EL-BAĞDADÎ, *Portraitiste et historien de son temps, Extraits inédits de ses mémoires*, Bulletin de l'Institut Français de Damas, 1970.
- EL-ĦAMÂVÎ, *et-Târĥü'l-Manşûrt*, Moskova, 1963, dizin.
- İBNÜ'L-'ADİM, *Târîh Haleb*, yayınlayan S. ed-Dehhân, Dimaşk, 1954, I-III.
- , *Bugyetü't-taleb fî târîĥi Haleb*, yayınlayan A. Sevim, TTK, Ankara, 1976, Türkçe A. Sevim, *Bugyetü't-taleb fî târîĥi Haleb* (Seçmeler), TTK, Ankara, 1982.
- İBN VÂSİL, *Müferricü'l-kûrub*, yayınlayan C. Şeyyâl, Kahire, 1957-1960, I-III, yayınlayan H.M. Rebi' -S. 'A. 'Âşûr, Kahire, 1972, IV.
- İBN-İ BİBÎ, *Tevâriĥ-i âl-i Selçuk*, yayınlayan M. TH. Houtsma, Leide, 1902, IV.
- REŞİDEDDİN, *Câmiü't-tevâriĥ*, yayınlayan A.A. Alizâde, Bakü, 1957, yayınlayan A. Ateş, *Zikr-i târîĥ-i âl-i Selçuk*, TTK, Ankara, 1960, 11-5.
- Târîĥ-i güzide*, yayınlayan A. Nevâî, Tahran, 1339.
- Târîĥ-i Shaikh Uwais*, tıpkı basım yayını ve İngilizce tercüme J.B. Van Loon, Lahey, 1954.
- ĦAFİZ-İ EBRÛ, *Zeyl-i Câmiü't-tevâriĥ-i Reşîdî*, yayınlayan H. Beyânî, Tahran, 1317.
- Colophons of armenian manuscripts*, 1301-1480, Cambridge, Massachusettes, 1969.

- ŞEREFEDDİN 'ALİ-İ YEZDÎ, *Zafername*, yayınlayan M. Abbâsi, Tahran, 1336, I-II.
- THOMAS DE MEDZOPHE, *Exposé des guerres de Tamerlan et de Schah Rokh dans l'Asie occidentale*, Fransızca tercüme F. Néve, Bruxelles, 1860.
- EBÛBEKR-İ TİHRÂNÎ, *Kitâb-ı Diyârbekriyye*, yayınlayanlar N. Lugal-F. Sümer, TTK, Ankara, 1962-1964, I-II.
- FAZLULLAH B. RÛZBİHÂN, *Târîh-i âlem ârâ-yi Emîni*, Fâtih ktp. nr. 4431, İngilizce muhtasar tercüme V. Minorsky, *Persia* in A.D. 1478-1490.
- İBN ACÂ, *Târîhe-Emîr Yaş Bek ez-Zâhiri*, yayınlayan A.A. Tuleymât, Kahire, 1393 (1973).
- VARDAN, *Türk fütûhatı tarihi*, Türkçe tercüme H.D. Andreasyan, Tarih semineri dergisi (Edebiyat Fakültesi), İstanbul, 1937, I.
Histoire de la Géorgie, Fransızca tercümesi M. Brosset, Pétersbourg, 1848, I-II.
- GAFFÂRÎ, *Cihân ârâ*, Tahran, 1343.
- HASAN BEG-İ RURLU, *Ahsenü't-Tevârîh*, yayınlayan C.N. Seddon, Baroda, 1931.
- ŞEREF HAN, *Şerefnâme*, Kahire, 1930.

İNCELEMELER

- Ahlat maddesi, İslâm Ansiklopedisi, I, s. 160 (pek sathidir), The Encyclopaedia of Islam, I, pp. 329-330 (tatmin edici değildir).
- F. HONIGMANN, *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1071 nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen*, Bruxelles, 1935, Türkçe tercüme F. Işıltan, Bizans devletinin doğu sınırı (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları), İstanbul, 1970.
- A. A. WASILIEV, *Byzance et les Arabs*, édition française préparé par M. Canard, Bruxelles, 1968.
- M. CANARD, *Histoire de la dynastie des H'amdanides de Jazîra et de Syrie*, Paris, 1953, I.
- V. MINORSKY, *Studies in Caucasian history*, London, 1953.
- O. TURAN, *Doğu Anadolu Türk devletleri tarihi*, İstanbul, 1953, I.
- E. DE ZAMBAUR, *Manuel de généologie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam*, Hannovre, 1927.
- H. EDHEM, *Düvel-i İslâmiye*, İstanbul, 1927.
- C. E. BOSWORTH, *The Islamic dynasties*, Edinbourg, 1967.

AHLAT ŞAHLAR SOY KÜTÜĞÜ

